

Vol schaamte schuilen voor de oorlog

Oekraïner A. verlaat zijn huis niet
meer uit angst voor de mobilisatie

IN HET NIEUWS 8-9

CORRUPTIE

Langere lijst verdenkingen tegen Damen

Het OM verdenkt de bedrijfstop van Damen
Shipyards van veel meer strafbare feiten dan tot
nu toe bekend was, zoals omkoping.

Carola Houtekamer en
Merijn Rengers

AMSTERDAM

Het Openbaar Ministerie verdenkt scheepsbouwer Damen Shipyards van meer corrupte en misleidende handelingen in een groter aantal landen dan tot nu toe bekend was. Dat blijkt uit de tenlastelegging van het OM tegen het grootste scheepsbouwconcern van Nederland en drie bestuurders, die woensdagmiddag openbaar werd gemaakt. Maandag is in Zwolle een eerste regiezitting, waarbij ook de top van het bedrijf wordt verdacht.

De zaak kan grote gevolgen hebben voor Damen, dat in geldnood verkeert door problemen bij de bouw van schepen voor de Duitse marine, een opdracht ter waarde van zo'n 10 miljard euro. Bij een veroordeling voor corruptie kan de scheepsbouwer vier jaar worden uitgesloten van overheidsorders. Damen is het grootste defensiebedrijf van Nederland en bouwt onder meer nieuwe fregatten voor de marine.

Volgens het OM heeft het bedrijf, onder leiding van de gewezen topman Kommer Damen, zijn zoon Arnout (de huidige ceo) en de vorige bestuursvoorzitter René Berkvens, valsheid in geschrifte gepleegd om te verhullen dat het tussenpersonen excessieve bedragen aan commissie uitkeerde.

Dat speelde bij deals ter waarde van honderden miljoenen euro's in Brazilië, Sierra Leone, Curaçao, Togo, Ghana, de Bahama's, Trinidad en Tobago en Indonesië. Ook verwijt het OM Damen dat het in 2022 veertien keer opzettelijk foute informatie op uitvoeraangiftes zou hebben gezet, om zo sancties tegen Rusland te kunnen omzeilen.

Bij deals in Brazilië en Curaçao, denkt het OM te kunnen aantonen dat Damen ambtenaren heeft omgekocht opdat zij het concern een voorkeursbehandeling zouden geven bij de aanschaf van schepen. In de andere gevallen zou Damen hebben geknoeid in de administratie, waardoor het leek alsof het bedrijf reguliere bedragen uitkeerde aan

tussenpersonen die hielpen bij de wereldwijde verkoop.

Damen zou ruim tien jaar geleden heimelijk een kleine 350.000 dollar hebben overgemaakt naar Zwitserse en Chinese bankrekeningen waar de directeur bevoorrading van het Braziliaanse staatsoliebedrijf Petrobras toegang toe had. Zo hoopte het bedrijf uit Gorinchem te kunnen rekenen op opdrachten van de oliegi-gant. Op Curaçao zou Damen een van de directeuren van het lokale havenbedrijf 220.000 euro hebben toegezegd als er schepen zouden worden besteld.

Het OM heeft één tussenpersoon gedagvaard, de Brit Stephen Hobson. Die zou samen met Damen valsheid in geschrifte hebben gepleegd zodat niet duidelijk werd dat hij tientallen miljoenen overhield aan de verkoop van Damen-fregatten in het Caribisch gebied.

Inval FIOD

De zaak begon in januari 2017 met een inval van de fiscale opsporingsdienst FIOD in het hoofdkantoor op verdenking van omkoping en valsheid in geschrifte. Daarna lag de zaak jaren stil. Bij de inval was de FIOD gestuit op een groot aantal mappen waarop 'client privileged' stond. Het OM en Damen ruzieden over de vraag of deze documenten gebruikt mochten worden in de strafzaak.

NRC beschreef in 2019 en 2020 dat de FIOD dubieuze transacties in onder meer Sierra Leone, Indonesië en het Caribisch gebied op het oog had. Ook onthulde NRC dat Damen zeker veertien keer staatsverzekeraar Atradius Dutch State Business had voorgelogen over de hoogte van de commissies die de scheepsbouwer betaalde aan buitenlandse verkoopagenten. Die foutief ingevulde verzekeringsaanvragen vormen nu het zwaartepunt in de strafzaak.

De Damen-top zou in een reeks van landen valsheid in geschrifte hebben gepleegd zodat Atradius niet kon achterhalen dat de scheepsbouwer veel hogere bedragen beloofde aan tussenpersonen dan de interne regels toestaan. Hoge commissiebetalingen worden gezien als indicatie van corruptie.

Advertentie

GEERTJANJANSEN.NL
IN DE STIJL VAN...

ZA 22 & ZO 23 NOVEMBER
11.00 - 17.00 uur
KASTEEL BEVERWEERD

Rechtsstaat
Advocaat mag
niet lachen of
boos zijn in EBI
BINNENLAND 14-15

Ex-elitesport
Golf veroverd in
Nederland de
sportruimte
SPORT 26-27

IN HET LAND
RIJSENHOUT

FREEK SCHRAVESANDE

Dorpsverhuizing

Op zijn dagelijkse fietstocht naar de lagere tuinbouwschool, van Sloten naar Aalsmeer, had Jan Bart ook best rechtsdoor gekund. Dagelijks drie kilometer langs akkers en dan linksaf nog eens twee. Maar liever stak hij schuin door langs Rijk, een levendig dorpje van zo'n driehonderd zielen met winkels, negenig woningen, een school en een kerk. „Dat was net even wat leuker fietsen.”

Maar op een dag, weet hij nog, was de weg afgezet en sindsdien moest hij wel rechtdoor. Bart (83), zittend aan koffietafel van het dorpshuis in Rijsenhout, ziet de afbraak van het dorp nóg voor zich. „Graafmachines. Kiepwapens. Bulldozers. Sloopkogels. Die sloegen zo de huizen kapot. Dat zie je nu alleen nog in films.” En daarna het asfalt. Drie en een halve kilometer, voor de aanleg van de Kaagbaan.

Hoe ontmantel je een gemeenschap? Dat vragen velen zich af nu het Noord-Brabantse Moerdijk moet wijken voor een energieknoppunt. Maar misschien kan het antwoord ook wel zijn: niet. Want zou je niet, nu er volgens politici toch extra steden nodig zijn, de gemeenschap van Moerdijk gewoon kunnen overhevelen, desnoods deels, zoals in 1960 geschiedde met het – door Schiphol opgeslokte – dorpje Rijk?

„Hier om de hoek, in de Blauwe Beugelstraat” – Bart staat op van de koffietafel en wijst naar buiten – „daar zijn er veel komen wonen”. Een hele straat vol Rijkenaren, in gloednieuwe jaren-60-doorzonwoningen.

Rijsenhout, nu een kassendorp in de Haarlemmermeerpolder met ruim vierduizend inwoners, was in de jaren 50 nog een bescheiden buurtschap van landarbeiders, Aalsmeerderbuurt-Zuid geheten. Die zullen hun ogen hebben uitgekeken toen die nieuwelingen uit Rijk – zo'n 40 procent trok hierheen – arriveerden. Want ze namen ook hun kerk mee. En hun school. Hun winkels. En opeens was het buurtschap geen lintdorpje meer, langs het kanaal, maar een

dorp met een centraal dorpsplein. En later een voetbalclub. Een ijsbaan. Een zwembad. En in gezamenlijkheid kozen de bewoners voor hun dorp gelijk een nieuwe naam: Rijsenhout. „Sinds 1960”, staat op de vlag. Een hechte gemeenschap, nog altijd, met volgens de gemeente het hoogste aandeel vrijwilligers van de hele Haarlemmermeer. Zo is ook Bart voorzitter geweest van de buurtvereniging, Door Eendracht Sterk, en in het dorpshuis is het ook vandaag een komen en gaan van clubjes.

Van enige weemoed naar Rijk, zegt Bart, heeft hij onder dorpsgenoten nooit iets gemerkt. Zelf verhuisde 'ie in 1964 van Sloten naar Rijsenhout om zich te vestigen als orchideeënkweker. Hij had hier een kassenbedrijf en werkte daarnaast als vrijwilliger bij de brand-

En in
gezamenlijkheid
kozen de bewoners
voor hun dorp gelijk
een nieuwe naam:
Rijsenhout

weer, net als zijn zoon. Al zijn hele leven woont hij onder de vliegtuigen, maar eerlijk? „Het interesseert me niks.” Sterker, zo'n zware vrachtkomputer laag over je huis... en dan de dakpannen die liggen te rammelen... Zijn ogen lichten op: „Schitterend!”

Toegegeven, Moerdijk is met 1.100 inwoners wel een stukje groter dan Rijk ooit is geweest. En de Rijkenaren zijn slechts zes kilometer verplaatst. Bovendien was er – anders dan in Moerdijk – na aanvankelijk verzet onder een deel van de Rijkenaren ook wel begrip voor de sloop, omdat ze zelf in de industrie werkten – Fokker, KLM – die hen verzwol. Maar toch even bedenken: is er ook vlakbij Moerdijk niet ergens nog een buurtschapje met wat ruimte, dat wel een impuls kan gebruiken?

The Wall of the Missing op de Amerikaanse militaire erebegraafplaats. FOTO ENGELAAR / ANP

MILITAIRE BEGRAAFPLAATS

Stilstaan bij segregatie nu taboe in Margraten

Panelen over discriminatie in het leger van de VS keren niet terug op de oorlogsbegraafplaats in Margraten, blijkt uit een nieuwe reactie van de beheerder..

Paul van der Steen

MAASTRICHT

Op de Amerikaanse begraafplaats in Margraten moet het gaan om „de erfenis van gevallen tijdens de oorlog ongeacht rang of ras”. Aandacht voor de strijd die Afro-Amerikaanse militairen tegelijkertijd voerden voor gelijkheid past niet langer in „de herdenkingsmissie”.

Dat stelt de beheerder van dit soort begraafplaatsen, de American Battle Monuments Commission (ABMC), in reactie op vragen van de NOS. Na vragen van *NRC* twee weken geleden ontkende de organisatie zo'n koerswijziging nog. Naar aanleiding van het verdwijnen van twee panelen over de bijdrage van zwarte bevrijders had de ABMC het toen over het „rouleren” van delen van de permanente tentoonstelling in het bezoekerscentrum.

De nieuwe reactie van de ABMC past bij het beleid van de regering-Trump om een streep te halen door alles wat neigt naar diversiteits- en inclusiviteitsbeleid. „De borden bij Margraten zijn niet bedoeld om een agenda te promoten die Amerika bekritiseert”, schreef de nieuwe Amerikaanse ambassadeur Joe Popolo maandag op X, nadat hij een bezoek had gebracht

aan de begraafplaats in Margraten.

Het eerder weggehaalde paneel dat hintte op de segregatie in het Amerikaanse leger en andersoortige achterstelling van zwarte militairen tijdens de Tweede Wereldoorlog keert dus niet terug. Op de plek waar een levensbeschrijving van de Afro-Amerikaanse soldaat George H. Pruitt was ingeruild voor een paneel over Joseph Shomon, de witte kapitein die in de winter van 1944-1945 het bevel voerde over de zwarte grafdelvers in Margraten, hangt nu wel weer een levensbeschrijving van een zwarte soldaat, Willmore Mack.

De woordvoerder van de Limburgse commissaris van de koning Emile Roemer zegt dat de provincie met de gemeente Eijsden-Margraten, en mogelijk met de Nederlandse regering, kijkt naar een reactie op de uitspraken van de ABMC. Roemer en burgemeester Alain Krijnen ontvingen zelf nog geen reactie op hun eerdere brief aan de organisatie. Daarin drongen ze aan op hernieuwde aandacht voor de bevrijders.

Elf van de vijftien partijen in de Provinciale Staten van Limburg drongen eerder in Staten-vragen aan op de oprichting van een al dan niet tijdelijk monument voor de zwarte militairen.

De begraafplaats in Margraten is de laatste rustplaats van ruim achtduizend Amerikaanse bevrijders. Op een gedenkmuur worden bovendien 1.700 vermisten herdacht.

Het Amerikaanse leger was in de Tweede Wereldoorlog nog gesegregeerd. Zwarte militairen hadden vooral een dienende rol. Ze hielpen graven delven in Margraten. Soms streken ze ook mee in de voorste linies. In Margraten zijn 172 Afro-Amerikaanse soldaten begraven.

Een orang oetanmoeder kust haar volwassen dochter. GETTY IMAGES/ISTOCKPHOTO

EVOLUTIE

Mond-op-mondkus is miljoenen jaren oud – en neanderthalers kusten ons al

De eerste zoen van primaten kan gedateerd worden op 22 tot 17 miljoen jaar geleden, concluderen Britse wetenschappers.

Hendrik Spiering

AMSTERDAM

Chimpansees, gorilla's, bonobo's, orangoetans: allen abijde mensapen uit de evolutionaire stamboom van de mens, doen aan zoenen, mond op mond. De ene mensapensoort kust vaker dan de ander, en er zijn ook verschillen in de frequenties van de seksuele kus tegenover de 'platonische' kus (tussen familie of vrienden). Maar als de kus zo breed bij hen leeft, moet óók de gemeenschappelijke voorouder van deze primatenak bekend zijn geweest met de genoegens van de zoen. Die oermensap leefde ergens tussen 22 en 17 miljoen jaar geleden. Ditschrijft een onderzoeksteam onder leiding van de bioloog Matilda Brindle (Universiteit Oxford) deze week in het wetenschappelijke tijdschrift *Evolution and Human Behavior*.

De kus werd in het onderzoek zorgvuldig geformuleerd, ook al om te voorkomen dat het zou meetellen als een hond het gezicht van zijn baasje likt – een niet ongewoon fenomeen. Als kus geldt „een niet-agressieve interactie waarin gericht (binnen de eigen soort) mond-op-mond-contact plaatsvindt, waarbij lippen en delen van de mond worden bewogen en waarbij geen voedsel wordt overgedragen”. Onder die definitie vallen

overigens ook kus-waarnemingen bij mieren, ijsberen, albatrossen, wolven en prairiehonden. Maar die waarnemingen zijn veel zeldzamer dan bij primaten, zodat de onderzoekers zich tot die groep beperkten in hun analyse.

Dna uit tandplak

De grote ouderdom van de kus in de menselijke primatenak betekent dat ook de meer directe voorouders van de mens zoals *Australopithecus*, *Homo erectus* en de neanderthaler het kussen moeten kunnen hebben waarden. Voor de neanderthalers bestaat zelfs extra bewijs dat zij waarschijnlijk ook directe voorouders van *Homo sapiens* gekust hebben. Het lijkt er in ieder geval sterk op dat de vroege Homo sapiens en de neanderthaler geregeld mondbacteriën uitwisselden. Dat kan gebeurd zijn door het uitwisselen van voorgekauwd voedsel, maar even goed door een regelmatige kus.

Deze mondbacterieconclusie, die Brindle en haar collega's nu benadrukken als extra bewijs voor de prehistorische kus, werd al bijna tien jaar geleden getrokken, uit dna-analyse van de mondbacteriën uit tandplak van neanderthalers. De twee mensentakken splitsten ca. 600.000 jaar geleden, maar de stamboom van de mondbacterie *Methanobrevibacter oralis* bij sapiens en neanderthaler splitste pas rond 130.000 jaar geleden.

Bij de gibbons, de 'kleine mensapen', werd de kus niet aangetroffen. Dat is ook de reden om te veronderstellen dat kus bij de grote mensapen is ontstaan rond 20 miljoen jaar geleden, precies toen de voorouders van gibbons al van de rest van de mensapen waren afgesplitst. Ook bij de oostelijke gorilla is kussen niet aangetroffen, dat kan liggen aan een gebrek aan gericht onderzoek. Het onderzoek lijkt verder de hypothese te bevestigen dat de mond-op-mond-kus is voortgekomen

Vroege Homo sapiens en neanderthaler wisselden geregeld mondbacteriën uit

uit het voorkauwen van voedsel door de moeder. Bij alle mensapen die kussen, komt die voorkauwgewoonte voor, en interessant genoeg juist niet bij de oostelijke gorilla (die dus ook niet lijkt te kussen).

Een ander verband met kussen dat de onderzoekers uit hun stamboom halen, is met wat in het jargon heet maar de stamboom van de mondbacterie *Methanobrevibacter oralis* bij sapiens en neanderthaler splitste pas rond 130.000 jaar geleden.

Bij de gibbons, de 'kleine mensapen', werd de kus niet aangetroffen. Dat is ook de reden om te veronderstellen dat kus bij de grote mensapen is ontstaan rond 20 miljoen jaar geleden, precies toen de voorouders van gibbons al van de rest van de mensapen waren afgesplitst. Ook bij de oostelijke gorilla is kussen niet aangetroffen, dat kan liggen aan een gebrek aan gericht onderzoek. Het onderzoek lijkt verder de hypothese te bevestigen dat de mond-op-mond-kus is voortgekomen

alleen bij mensapen. Ook bij een aantal Afrikaanse makaken- en bavianensoorten is de kus gezien. Maar in die primatenak als geheel is de mond-op-mond-kus helemaal niet algemeen. „Het is dus mogelijk dat in deze groep de kus zeven maal opnieuw is geëvolueerd”, schrijft Brindle c.s.. De observaties van kussende bavianen en makaken zijn allemaal van zoenen tussen leden van hetzelfde geslacht, maar dat kan ook weer aan het beperkte materiaal liggen.

De Thonga walgden ervan

Er zijn bij mensen ook culturele invloeden op het wel of niet toepassen van de kus in het sociale verkeer, al is die invloed bij de andere primaten nog niet gevonden. Uit een etnografisch overzicht blijkt dat de mond-op-mond-kus bij ongeveer de helft van de culturen normaal is. Er zijn genoeg verhalen bekend van verbijsterde mensen die voor het eerst Europeaanen zagen kussen. De Zuid-Afrikaanse Thonga walgden ervan, net

als de Mehinaku in het Amazonegebied. En de Tobrianders in Melanesië zagen het als „een idiote en niksiggende vorm van tijdverdrijf”.

In een ander onderzoek, door vooral psychologen, is ook een verrassend sociaal-economisch effect op de kusbereidheid bij mensen gevonden. Uit vergelijking van de gewoonten in dertien verschillende landen van over de hele wereld bleek niet alleen dat kussen hoger gewaardeerd werd in vaste relaties dan tijdens de vrijage aan het begin van een relatie. De economische ongelijkheid in een land bleek een grote invloed te hebben op die waardering. Hoe hoger die ongelijkheid, hoe belangrijker de kus was. Als er meer competitie is tussen groepen – veroorzaakt door die ongelijkheid – zijn betrouwbare en stevige banden belangrijker, en dus ook de kus, waarmee die banden versterkt en bewezen kunnen worden, opperden de psychologen als verklaring.

De oudste schriftelijke bewijzen voor een kus gaan geen miljoenen jaren terug. In de 3.500 jaar oude Indiase Rig Veda wordt een aanraking der lippen beschreven. En volgens recente vertalingen kan in 4.600 jaar oude Sumeriesche teksten een explicietere seksuele kus worden gevonden: „In Uruk had de god An seks met de godin Ezinam, hij kuste haar. Daarna schonk zij het leven aan zeven kinderen.”

Rechtbanktekening van **Amanuel W.** (R) tijdens de inhoudelijke behandeling van de strafzaak. ILLUSTRATIE NICOLE VAN DEN HOUT/ANP

MENSENSMOKKEL

Twintig jaar cel geëist tegen verdachte van mensenhandel vanuit Libië

Volgens het OM is W. een „ongekend wreed” kopstuk in de mensensmokkel vanuit de hoorn van Afrika naar Europa.

Hugo Logtenberg en **Derk Stokmans**
ZWOLLE

„Als W. binnenkomt, is het alsof God binnengekomen is”, zo vertelde de naar Europa gesmokkelde Eritrese ‘getuige 89’ de rechercheurs van de Koninklijke Marechaussee. „Jouw leven en jouw dood zijn in handen van W.”

Deze Amanuel W., een Eritrese veertiger, zat de afgelopen weken in de rechtszaal bij de rechtbank Zwolle. Daar vertelden de officieren van justitie hoe de verdachte jarenlang een smokkelroute beheerste vanaf zijn totalitaire en verarmde thuisland Eritrea naar Europa. Op die route perste hij wanhopige vluchtelingen af, martelde hij ze in kampen in de Libische woestijn terwijl familieleden aan de telefoon meeluisterden, om ze na betaling van duizenden dollars in gammele bootjes op de Middellandse Zee achter te laten. Slachtoffers, zo zei het OM, werden tijdens hun vlucht door W. „afgezet, ontvoerd, gegijzeld, uitgehongerd en gemarteld”.

Maar is de man in het verdachtenbankje wel W.? Volgens de verdediging niet, het OM zou de verkeerde man te pakken hebben. Helderheid over de exacte identiteit van de verdachte is er nog altijd niet, erkende

het OM. Tijdens het onderzoek kwamen twaalf verschillende namen, vier geboortedata en vervalste paspoorten bovendien.

Toch is het OM ervan overtuigd dat de man in de zaal dezelfde W. is die in tientallen getuigenverklaringen werd genoemd als een van de drie belangrijkste kopstukken in de smokkelroute. Meerdere getuigen herkenden hem van foto’s die het OM ze voorhield. Ook uit berichten op sociale media en appverkeer blijkt volgens het OM dat de juiste man terecht staat: „Er is géén sprake van persoonsverwisseling.”

W. probeerde vanuit de gevangenis via handlangers in Nederland getuigen te beïnvloeden, zo blijkt volgens het OM uit getipte telefoongesprekken. Waarom, vroeg een van de officieren van justitie hem, „zou je dat doen als je W. niet bent?”

Dat W. nu in Nederland wordt berecht, is uitzonderlijk – zo vaak komen verdachten uit de top van smokkelnetwerken niet voor de rechter. Laat staan in Nederland. Uitzonderlijk is ook de omvang van het strafrechtelijk onderzoek. De afgelopen jaren verhoorde het onderzoeksteam met hulp van internationale collega’s zo’n tweehonderd getuigen en bouwde het een dossier op van 25.000 pagina’s bewijsmateriaal. W., die in Ethiopië al een straf van acht-

tien jaar uitzat wegens mensensmokkel, werd eind 2022 aan Nederland overgedragen waar hij sindsdien vastzit in voorarrest.

Tuinslang

Tijdens de rechtszaak vertelde het OM uitgebreid over de werkwijze van de mensensmokkelaars. Jonge, vaak ook minderjarige, reizigers moesten doorgaans eerst zo’n 3.000 dollar betalen om vanuit Soedan (een buurland van Eritrea) naar Libië te worden gebracht. Eenmaal in Libië werden ze in kampen opgesloten. Daar moesten ze

Meerdere getuigen vertelden dat W. dat onbewogen aanzag.

Die dagelijkse mishandeling ging door totdat familieleden geld overmaakten. Voor veel vluchtelingen duurde dat maanden: „Het begint met slaan, het eindigt met slaan”, vertelde een getuige.

Benzine bij drinkwater

Het OM becijferde tijdens de zitting dat W. minstens honderden mensen via deze weg uiteindelijk op gammele bootjes naar Italië zette, en zo bijna 3 miljoen dollar winst maakte.

De omstandigheden in de kampen waren erbarmelijk, zo vertelden de getuigen: er werd benzine bij het drinkwater gemengd, zodat vluchtelingen niet te veel zouden drinken. Er was één bord pasta per acht mensen. Voor vierhonderd mensen was één toilet en in de loods verbleven vaak zo’n duizend mensen, die vanwege plaatsgebrek niet liggend konden slapen. Volgens het OM liet W. regelmatig vrouwen bij zich komen in het huis dat hij voor zichzelf op het terrein van het kamp had – uit getuigenissen blijkt dat ze daar werden verkracht.

Eén van de getuigen vertelde dat er ongeveer dertig mensen overleden in de tijd dat deze getuige in de loods verbleef. „De meeste kinderen die daar worden geboren, gaan direct dood.”

Het OM eiste woensdagmiddag twintig jaar celstraf voor mensensmokkel, maar vond zelf dat het „onvoldoende recht aan de gepleegde feiten” deed. Levenslang had beter gepast, maar is volgens het OM juridisch niet mogelijk. Volgens een de officieren van justitie opereerde W. op „immense schaal”, gebruikte hij „extreem geweld”. Hij ontnam duizenden slachtoffers hun waardigheid, veroorzaakte bij hen levenslang trauma en „toonde geen enkel respect voor menselijk leven”.

W. een kalende man met een baardje, in witte gympen en blauwe winterjas, hoorde de verdenkingen die het OM afgelopen dagen via een tolk aan hem voorlegde en de eis onbewogen aan. Ondanks herhaaldelijke verzoeken van de rechtbank ging hij nergens inhoudelijk op in.

Een van de slachtoffers vertelde eerder deze week in de rechtszaal over de „ijzingwekkende omstandigheden” waaronder hij naar Nederland was gekomen en hoe bevreemdend het was om nu W. in de rechtszaal te zien. „Hij die zich boven ieder schepsel verheven voelde, niet bang voor de wetten van God of van de mensheid.” Woensdag, direct na afloop, zei hij tegen NRC: „Ik ben enorm gelukkig dat hij eindelijk terecht staat. Maar eerlijk gezegd vind ik het heel weinig voor wat hij heeft geflikt.”

Kijk nou eens!

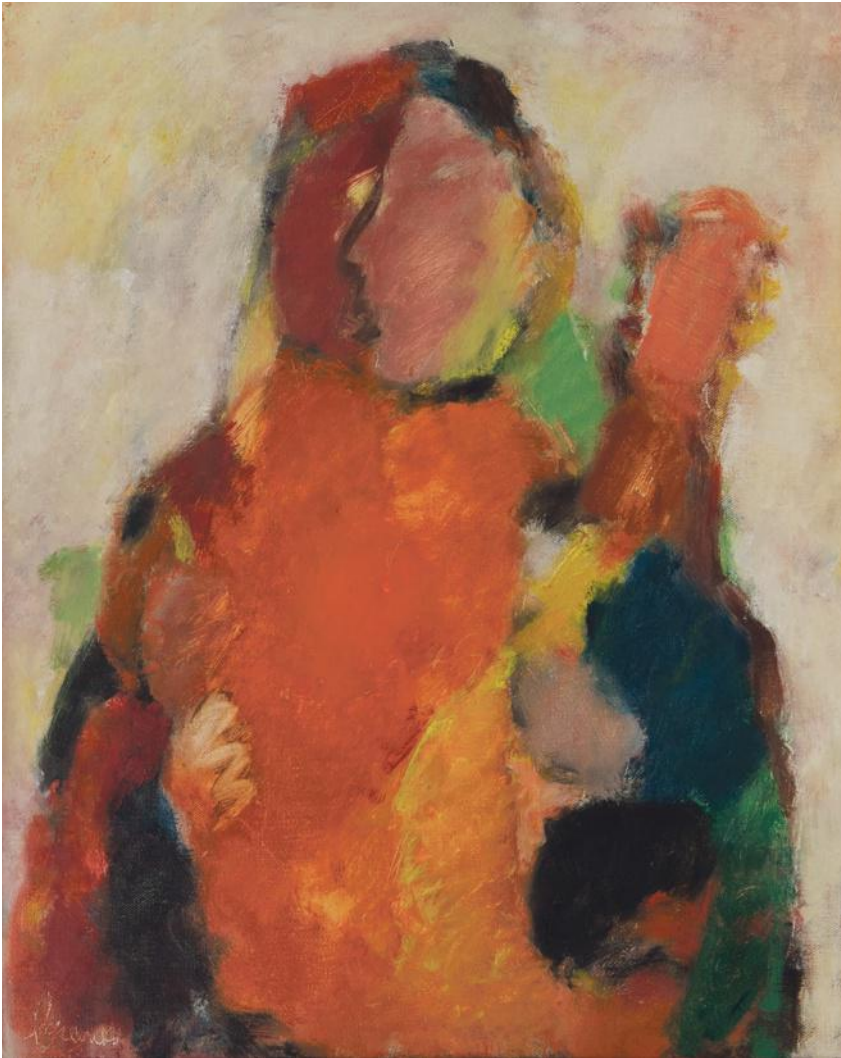
Wat maakt een schilderij speciaal? Is het de plek in het oeuvre van de schilder, het kleurgebruik, de herkomst? **Waar let ú op?** In onze nieuwe catalogus en tentoonstelling nodigen we u uit mee te kijken door ónze ogen. Meer dan honderd werken – schilderijen en beelden uit twee eeuwen Nederlandse kunst – zijn voorzien van **korte, handgeschreven notities** die u helpen ontdekken wat dit werk bijzonder maakt. **Kijk mee met de kunsthandelaar.** Via de catalogus – te bestellen via de website – of in onze twee galleries in Ede. **Oog in oog is alles nog mooier.**

Willem Koekoek was het enige lid van de Koekoek-familie (4 generaties, 16 schilders) dat zich specialiseerde in het Hollandse stadsgezicht.

H.W. Mesdag op z'n best: een blauwe lucht, woelige Noordzee en Scheveningse bomsschuiten. Het doek reisde vanuit Scheveningen via Schotland en het Amerikaanse Princeton terug naar Nederland.

Juist op het moment dat je verwacht dat Eugène Brands de figuratie achter zich heeft gelaten, schildert hij in 1970 deze 'jongen met gitaar'. Een stilstaand beeld van een moment in beweging die volgens Brands altijd maar doorgaat.

Harm Kamerlingh Onnes zoals we hem kennen: volop kleine verhaaltjes, veel figuren, met humor en een feest van kleur.

Kom kijken, kijken en misschien wel kopen

Open: dinsdag t/m zaterdag 11-17 uur, open zondag 30 november

SIMONIS & BUUNK
een keur aan kunst

Notaris Fischerstraat 27 en 30
0318 652888 info@simonisbuunk.nl
www.simonisbuunk.nl

PROFIEL **THOM VAN CAMPEN** NIEUWE VOORZITTER TWEEDE KAMER

Een ‘aimable jongen met humor’, maar ook ‘naïef-optimistisch’

Mark Rutte heeft hem ooit als raadslid aangemoedigd om Haags politicus te worden. Wie is VVD’er Thom van Campen (35)?

Petra de Koning

DEN HAAG

Staatsbosbeheer had een ‘herfstdebat’ georganiseerd in kasteel Groeneveld in Baarn, oktober vorig jaar. Het ging over ‘groen in de stad’ en VVD’er Thom van Campen was uitgenodigd om te komen spreken. In de Tweede Kamer was het reces, Van Campen was moe en had zin om die avond op de bank te liggen en een film te kijken. Hij was toch gegaan. Het debat was net begonnen toen Van Campen binnenkwam, hij was vooraan gaan zitten en wachtte op het moment dat hij het podium op moest. Maar dat kwam niet. Niemand van de organisatie had hem herkend.

Van Campen vertelde het een paar dagen later zelf aan NRC, hij moest er hard om lachen. Dacht iemand nog dat je wat voorstelt als Kamerlid? „Vergeet het maar.”

Dinsdagavond werd Van Campen (35) gekozen als voorzitter van de Tweede Kamer. Net voor de uitslag van de laatste stemronde was Laura Bromet van GroenLinks-PvdA in de zaal naar hem toegegaan. „Hij was”, zegt ze, „bloednervus.” Van Campen zat samen met Bromet in de Tweede Kamercommissie die over landbouw en stikstof gaat, en dat hij zichtbaar héél goed overweg kan met een GroenLinks-PvdA’er, vindt lang niet elke VVD’er in Den Haag een prettig idee. In de tijd dat er nog een coalitie was van PVV, VVD, NSC en BBB, vonden vooral BBB’ers de manier waarop Van Campen en Bromet met elkaar omgaan irritant, ze noemden het „klef”.

Van Campen had op zijn beurt moeite met de samenwerking van zijn partij in een coalitie met de PVV en BBB. In NRC zei hij later dat hij er „buikpijn” van had gehad en soms „weezin” had gevoeld.

Radio en TV Deventer

Van Campen komt uit Doetinchem, hij groeide op in een protestants gezin, hij heeft twee zussen. Zijn moeder was poppenspeler, zijn vader docent in het speciaal onderwijs. Op de School voor de Journalistiek in Zwolle was Thom van Campen lid geworden van de VVD, hij kwam op de lijst te staan voor de gemeenteraad van Zwolle en net in de tijd dat hij stage liep bij de NOS in Brussel, kon hij de raad in. Hij had het willen uitstellen tot ná zijn stage, maar de NOS wilde hem niet meer hebben toen duidelijk was dat hij de lokale politiek in zou gaan. Het was moeilijk geweest om een andere stage te vinden, het lukte bij Deventer RTV.

In 2009 was Mark Rutte op werkbezoek gekomen in Zwolle, hij had Van Campen aangemoedigd om in de politiek te blijven. In 2015 was hij medewerker geworden van VVD-Tweede Kamerlid Betty de Boer, in 2017 politiek assistent van VVD-staatssecretaris van Sociale Zaken Tamara van Ark.

Aan de telefoon zegt Van Ark dat Van Campen volgens haar niet een enorm groot ego heeft, dat hij „het fijn vindt als iedereen blij is” en dat dat als Tweede Kamervoorzitter „lang niet al-

De nieuwe Kamervoorzitter **Thom van Campen** zal moeten manoeuvreren „tussen het populistische deel van de Tweede Kamer en het deel dat bang is voor het verval van de rechtsstaat”. FOTO BART MAAT

tijd zal lukken”.

Als haar assistent liep hij de Tweede Kamerfracties af voor steun voor haar plannen en dat het in december 2018 was gelukt om een eenmalige uitkering te regelen voor mensen met de zogenoemde ‘schildersziekte’, kwam volgens Van Ark door Van Campen. Er waren zo’n 350 mensen die de ziekte, het Organo Psycho Syndroom, hadden opgelopen door hun werk met schadelijke stoffen. „De overheid kon niks doen”, zegt Van Ark, „omdat het een kwestie was van werkgevers en werknemers. Totdat bleek dat er wél iets kon worden gedaan als de Tweede Kamer er een uitspraak over zou doen.” Van Campen had zijn best gedaan om het nog vóór de Kerst voor elkaar te krijgen. „Dat was zo’n mooi cadeau voor die mensen. Thom en ik waren er stil van, we hebben allebei een traantje weggepinkt.”

Van Campen zal over een evenwichtsbalk moeten lopen

Laura Bromet GroenLinks-PvdA

Laura Bromet van GroenLinks-PvdA zegt dat ze „heel benieuwd” is hoe Van Campen zal zijn als Kamervoorzitter. „We hebben veel gesprekken gehad over het verval van de democratie door het regeren met de PVV, en waar je de grens trekt.” Volgens Bromet is Van Campen daar „optimistisch” over, zij vindt zelf dat dat „grenst aan naïviteit”. „Zijn positiviteit kan leiden tot een blinde vlek voor wat er gruwelijk mis kan gaan, en hij is óók iemand van elastiek.”

Hoog oplopende discussies

Als voorzitter zal hij, denkt ze, over een „evenwichtsbalk” moeten lopen: „Tussen het populistische deel van de Tweede Kamer en het deel dat bang is voor het verval van de rechtsstaat.”

Caroline van der Plas van BBB, die met Van Campen soms hoog oplopende discussies had over landbouw en stikstof, had net als de anderen in haar fractie gehoopt dat PVV’er Martin Bosma voorzitter had kunnen blijven. „Maar ik gun het Thom”, zegt ze. Ze noemt hem „een aimabele jongen met humor”. Van Campen was al ondervoorzitter van de Tweede Kamer, hij leidde ook debatten in de kleine zaaltjes. „Dat doet hij goed”, zegt Van der Plas. En waar hij héél goed in is, zegt ze: mensen nadoen. „Iedereen die hij tegenkomt.” En hij kan zingen.

Na een fel debat over stikstof, begin dit jaar, hadden de Tweede Kamerleden die over landbouw gaan, en ook de minister en de staatssecretaris, meegedaan aan een karaokeavond in persencentrum Nieuwspoort. Van Campen had Duitse schlagers en andere liedjes gezongen. Volgens Van der Plas in elk geval ‘Ich bin wie Du’ van Marianne Rosenberg.

Ze had zelf samen met Van Campen ‘You’re the Devil in Disguise’ gedaan, van Elvis. „Tegenover elkaar op het podium.”

Gall & Gall
SINDS 1884

BLACK FRIDAY
Deals

Bols
Jonge jenever,
1 liter

18.49*
13.99

Malibu
Coconut
Mixlikeur

28.99*
21.99

Pommery
Brut
Royal
Frankrijk,
AC
Champagne

43.99*
32.99

Alamos
Velvet
Malbec
Argentinië,
2024

7.99*
5.99

TOT 25% Korting

KOM LANGS OF GA NAAR GALL.NL
Actie is geldig t/m 30 november 2025

Scan de QR-code en ontdek alle deals.

*Acties zijn geldig zolang de voorraad strekt. Geen bezorging op de Waddeneilanden. Referentieprijs: de laagste niet-promotie prijs in 30 dagen.

A., een 36-jarige IT-programmeur, bekijkt op het scherm van zijn thuisbioscoop beelden van vechtende soldaten.

REPORTAGE **ONTDUIKEN DIENSTPLICHT**

Deze Oekraïense man verstoppt zich thuis, uit vrees voor mobilisatie

Sinds hij een keer door een mobilisatieteam staande werd gehouden op straat, leeft IT-specialist A. ondergedoken. De angst om gewond te raken verlamt hem. „Ik ben niet zo’n geharde vent. Ik voel voortdurende twijfel en zelfverwijt.”

Door **Simone Peek** Fotografie **Kostyantyn Chernichkin**

WEST-OEKRAÏNE

Hij beseft dat er niet genoeg mensen aan het front zijn. Dat mobilisatie noodzakelijk is. En dat zijn vrienden, oud-klasgenoten, allemaal betrokken zijn bij het leger. Dat ze aan het front zitten. Maar in 2022 moest hij aan zichzelf toegeven dat hij te bang is om gewond te raken.

Op de bank, in een West-Oekraïense stad, zit A. Hij is een van de mannen die de dienstplicht wil ontlopen. Niet door te vluchten. Om mobilisatiebrigades te vermijden, komt hij al bijna drie jaar nauwelijks zijn appartement uit. Eens per maand rijden zijn gepensioneerde vader en moeder uit een andere stad naar hem toe voor visite. Om de eenzaamheid te verdrijven.

Zijn boodschappen worden aan huis bezorgd – als IT’er werkt hij op de computer in de hoek van de woonkamer voor een buitenlands bedrijf. Door de muren klinkt een mannenstem uit een van de naburige appartementen. „Ik ken de namen van mijn buurkinderen. Niet omdat ik ze heb ontmoet, maar omdat ik

hun vader ze hoor roepen.”

A. verstoppt zich voor de oorlog, maar hij kan niet ontsnappen aan zijn gedachten. „Ik ben compleet geobsedeerd door de Telegram-kanalen van de militairen. Ik twijfel constant aan mezelf, ik verwijt mezelf dat ik een lafaard ben. Deze innerlijke leegte compenseer ik met donaties. Ik denk dat ik veel doneer, zo’n 20 procent van mijn inkomen. Maar ik weet wie de helden zijn en wie... ik in vergelijking ben.”

Militaire rekrutering

Lijsbehoud drijft hem. „Ik zag allemaal foto’s van gehandicapte mensen. Het ergst vond ik een artikel over landsverdedigers met hersenschade. Een man die medische zorg kreeg in Spanje – een foto van hem en zijn vader die zat te huilen. Ik dacht aan mijn ouders, die de oorlog nu al nauwelijks kunnen dragen. Al die mannen zijn helden. En hun levens zijn gebroken.”

Sinds 2023 zijn er niet genoeg vrijwillige aanmeldingen meer bij de Oekraïense strijdkrachten en worden veel mannen gemobiliseerd. Mettertijd paste A. zijn gedrag beetje bij beetje aan. Checkpoints staan vaak bij bruggen, toegangswegen, stations. Mobilisatieteams be-

”
Ik dacht aan mijn ouders, die de oorlog nu al nauwelijks kunnen dragen

A.
IT-specialist die de dienstplicht ontloopt

staan uit twee militairen en twee politieagenten. Zijn ouderlijk huis, in een andere provincie, bezocht hij al tweeënhalf jaar niet meer.

Een jaar geleden permitteerde hij zich nog wel om zo nu en dan in een café in de buurt een kopje espresso te gaan drinken. Tot hij op straat staande werd gehouden door de militaire rekrutering. „Ze benaderden me van achteren. Plots stapten ze voor me en zeiden: ‘Territoriaal centrum voor rekrutering, laat je documenten zien’. Op dat moment flitsten de beelden van gewonden door mijn hoofd. Huilende moeders boven grafkisten. Krijgsgevangenen van wie de testikels zijn afgesneden. Als een bliksemschicht schoot door mijn gedachten: dit mag je niet laten gebeuren.”

A. rende weg. „Ze deden niet veel moeite om me te vangen.

„Ik wist dat ik de juiste beslissing had genomen, maar van veel andere kanten bekeken heb ik me als een lafaard gedragen. Ik stel me voor hoe ik na de oorlog in contact kom met veteranen. Wat ik zal zeggen als ze vragen waarom ik niet in de loopgraven ben geweest.”

De 36-jarige A. heeft online psychotherapie. Zijn psycholoog adviseert hem om voor zijn mentale welzijn te stoppen

met het nieuws te volgen. „Hij zegt: blijf gewoon rustig, koppel jezelf af en focus op iets positiefs. Eerlijk gezegd raadde hij me aan een puppy te kopen. Maar met mijn status kan ik niet naar buiten om een hond uit te laten.”

A.’s ‘status’ houdt in dat hij van de gevechtsleeftijd is, en fysiek waarschijnlijk gezond genoeg is om te vechten. Al heeft hij de keuring bij de Medische Commissie nooit doorlopen. Oekraïense mannen moeten verplicht de app Reserv+ op hun telefoon hebben staan. A. heeft die app op advies van een advocaat gedownload. In zijn app staat als enige document de militaire registratie die A. op zijn achttiende op school heeft gedaan.

‘Ik ben een afhaker’

„Ik heb er veel sessies over gehad met mijn psycholoog en hij legde me uit dat het normaal is dat ik deze angst heb.” Het gesprek met NRC voert A. in het Engels, dat hij goed beheerst. Voor de volgende woorden pakt hij toch zijn telefoon met Google Translate erbij, om 100 procent zeker te weten dat hij de juiste woorden zegt.

Trefzeker leest hij voor van zijn scherm: „Maar ik geloof dat ik een afhaker ben, een achterbakse man, een laf-

Dienstplicht van 25 tot 60 jaar

De dienstplichtige leeftijd in Oekraïne is van 25 tot 60 jaar. Alle Oekraïense mannen moeten zich na hun achttiende registreren bij de strijdkrachten. Tijdens de oorlog zijn ze verplicht hun gegevens actueel te houden en jaarlijks een medische keuring te doorlopen. Oekraïense mannen in de leeftijdscategorie 23 tot 60 mogen het land niet uit, tenzij zij hiervoor expliciet toestemming hebben.

aard. Ik ben niet zo’n geharde vent. Ik voel voortdurende twijfel en zelfverwijt.” Een psychiater schreef pillen voor, antidepressiva, „daardoor kan ik soms weer lachen”, zegt A.

Vooraf weekenden duren lang. A. leest het nieuws, de rapportages en analyses van het front. Hij drinkt thee op zijn balkon. Hij belt vrienden die in het buitenland zijn. Leest boeken, kijkt series. Er is een zwerfkat die zijn gebouw aandoet. „Een pluizige vriend”, noemt A. het beestje.

Bijna al zijn vrienden zitten aan het front. Behalve degenen die in de essentiële infrastructuur werken en daarom zijn vrijgesteld. Soms komen die op bezoek om een film te kijken. A. heeft een beamer en een groot scherm in zijn woonkamer.

Bijna al zijn vrienden zitten aan het front. Behalve degenen die in de essentiële infrastructuur werken en daarom zijn vrijgesteld. Soms komen die op bezoek om een film te kijken. A. heeft een beamer en een groot scherm in zijn woonkamer.

„Ik voel geen groepsdruk van mijn vrienden bij het leger. Ze zijn vrij begrip-

vol. Ze zijn zich bewust van de situatie. Sommige zijn alweer veteraan – en zeggen: als je je gezondheid wil behouden, je fysieke en mentale gezondheid, moet je je verstoppen.”

Dagelijks schept A. lucht op de binnenplaats van zijn flatgebouw. Alleen een kapper- of doktersbezoek brengt hem nog daarbuiten. Voor de kapper stelt hij een taxi. Als hij naar een arts moet, vraagt hij een vriend met vrijstelling van het leger hem te brengen, en vooraf de route naar de kliniek langs te gaan om te controleren of er geen mobilisatieteams staan.

Blauwe lichtjes

Op tafel staat een bordje koekjes met crème van gecondenseerde melk. Het is al donker buiten als er blauwe lichtjes A.’s woonkamer in schijnen. Hij steekt zijn hand op om een pauze in het gesprek in te lassen. „Lichten”, zegt hij zachtjes. Een politiebusje van een mobiele mobilisatiebrigade rijdt door zijn straat.

„Het is een favoriete patrouilleroute voor ze,” A. wijst uit het raam naar een fastfoodrestaurant dat populair is bij jonge mannen. De dienst mobiliseert hoofdzakelijk buiten, tenzij ze een opdracht hebben gekregen en specifiek naar iemand op zoek zijn.

Vluchtend voor deelname aan de oorlog staken tienduizenden Oekraïense mannen stiekem en illegaal de grens over naar Europa. Tientallen kwamen om het leven door een gevaarlijke route te nemen, over de rivieren naar Moldavië en Roemenië met hun sterke stroming, of over de Karpaten naar de EU.

Alleen een bezoek aan kapper of dokter brengt A. nog buiten zijn flatgebouw

A. kan kan zijn ogen **niet afhouden** van de oorlog die hij ontloopt.

A. wil niet vluchten. „Het is extreem riskant en het is een enkelje.” Er staat tot drie jaar cel op. „Je kunt niet meer terug daarna. Het zou een tragedie zijn voor mijn ouders om elkaar nooit meer te zien. Zij zijn hier geworteld. Mijn vader heeft niet eens een paspoort, zijn laatste reis was in de Sovjettijd, naar Georgië.”

Een vriend was „geobsedeerd met het idee”, zegt A. Hij stippelde zelf een route uit over de Dnjestr, las er boeken over en zwom op een nacht in de kou met een wetsuit aan naar de overkant. „Zijn vrouw wachtte hem op aan de andere oever.”

Moldavië is beducht voor mensensmokkelaars. Maar mannen die zelf de grens oversteken en dan asiel vragen, krijgen dat in de regel wel.

„Ik zei tegen die vriend: besef je wel dat het een enkelje is? Hij zei: van het leven krijg je er ook maar één.”

Uitzonderingsregels mobilisatie

Van januari 2022 tot september 2025 begon het Oekraïense openbaar ministerie ruim 19.000 procedures wegens ontdoeking van mobilisatie. Het leidde tot nu toe tot bijna 2.500 vonnissen. Er zijn vele uitzonderingsregels op de mobilisatie. Een man kan fysiek of mentaal ongeschikt worden bevonden, drie of meer kinderen hebben, enige ouder zijn, één kind met een handicap hebben of zorg dragen voor een echtgenote. Verder genieten bepaalde werknemers ‘bescherming’ tegen mobilisatie, zoals bij de kritieke infrastructuur, spoorwegen of medewerkers van cruciale economische sectoren.

Advertentie

5+1 CADEAU

OP ONZE BESTE WIJNEN ONDER 15 EURO

Bij 5 flessen van dezelfde Cum Laude wijn krijgt u nu tijdelijk de **6e fles cadeau**. Onze wijnspecialisten proefden en selecteerden elk van deze wijnen persoonlijk. Bekroond door onafhankelijke kenners, nooit duurder dan €15 per fles.

UW VOORDELEN:

- ✓ **6e fles cadeau** bij 5 Cum Laude flessen.*
- ✓ **Snelle & betrouwbare levering** binnen 2 à 3 dagen.
- ✓ **Eenvoudig online bestellen**, 100% proefgarantie. Niet goed, geld terug.

Bestel vandaag nog – zolang de voorraad strekt.

Sluit u aan bij duizenden liefhebbers die al kozen voor Colaris:

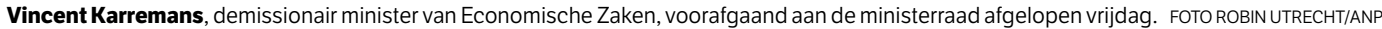

COLARIS.NL/NRC

* De 5 + 1 actie wordt verwerkt als een korting van 16,67% bij 6 dezelfde Cum Laude flessen of een veelvoud daarvan. Niet geldig i.c.m. andere acties. Gratis bezorging vanaf €75. Geldig t/m 23 november 2025.

Colaris | Al ruim 100 jaar hét adres voor kwaliteitswijnen
0495 - 53 24 62 (tijdens kantooruren) | wijn@colaris.nl

Concessie Karremans aan Chinezen maakt nog geen eind aan chiptekort

**Marc Hijink, Tabitha Speelman en
Nynke van Verschuer**

AMSTERDAM/BEIJING/BERLIJN

Nederland trekt de omstreden in-

Nederland trekt de omstreden ingreep bij chipmaker Nexperia, waardoor de staat belangrijke beslissingen bij het bedrijf kon tegenhouden, voorlopig in. Dat heeft demissionair minister van Economische Zaken Vincent Karremans (VVD) woensdag bekendgemaakt in een korte verklaring. Hij wil een „constructieve stap” zetten na „constructieve ontmoetingen” met de Chinese autoriteiten.

De intrekking van de maatregel is het resultaat van onderhandelingen die deze week in China zijn gevoerd om het diplomatieke conflict rond de chipmaker te bezweren. Karremans benadrukt dat hij het besluit heeft genomen in nauw overleg met Europese en andere landen. Eerder kreeg de minister kritiek omdat hij China en andere EU-landen niet had geraad-

pleegd voordat hij ingreep bij Nexperia.

De angel lijkt hiermee uit het diplomatieke conflict tussen China en Nederland, maar het bedrijf blijft verscheurd. Het gebrek aan Nexperia-chips dat uit de ruzie volgde, veroorzaakt nog altijd productieproblemen in de Duitse auto-industrie.

Nexperia, eigendom van het Chinese bedrijf Wingtech, werd eind september door Karremans 'bevroren' op basis van een weinig gebruikte wet uit 1952, de Wet beschikbaarheid goederen. Daardoor kon Nexperia weliswaar blijven functioneren, maar waren grote interne veranderingen niet mogelijk. China nam dat hoog op en reageerde onmiddellijk met een exportverbod van de chips van de Nexperia-fabriek in Dongguan.

Elk jaar produceert Nexperia, een voormalige afdeling van NXP (tot 2006 een dochter van Philips), meer dan 110 miljard goedkope chips en

mosfets (halfgeleiders) die in bijna elk elektronisch apparaat te vinden zijn, en vooral in auto's. Deze chips worden geproduceerd in Manchester en Hamburg, de zogeheten back-end-verwerking vindt plaats in Azië, voornamelijk in China.

Karremans wilde voorkomen dat kennis van Nexperia naar China zou

Nederland veroorzaakte volgens China chaos op de wereldwijde chipmarkt

verdwijnen, om zo de Europese industrie te beschermen. Internationaal werd Karremans' ingreep gezien als een reactie op Amerikaanse exportcontroles die Nexperia vanaf oktober getroffen Karremans heeft dat altijd ontkend; zijn doel was Nexperia te

beschermen tegen eigenaar Zhang Xuezheng (Wing), die de Europese activiteiten van het bedrijf versneld wilde afbouwen. De acties waren echter niet tegen de topman persoonlijk gericht, benadrukte Karremans woensdag in een uitgebreide brief aan de Tweede Kamer.

China vindt het onvoldoende

Het Chinese ministerie van Handel, Mofcom, verwelkomt in een reactie het „proactieve” Nederlandse aanbod om de maatregel vooralsnog in te trekken. China voegt er echter aan toe dat die stap onvoldoende is om de problemen op te lossen. Nederland veroorzaakte chaos op de wereldwijde chipmarkt, is de Chinese lezing.

Daarom moet ook de „foute uitspraak” van de Amsterdamse Ondernemingskamer worden aangepast die Wingtech de controle over het Nederlandse hoofdkantoor van Nexperia ontnam. Economische Zaken zou die

uitspraak ondersteunen, stelt Mofcom. In de Nederlandse rechtsstaat opereert de rechter echter onafhankelijk van de staat of het parlement.

Mofcom uitte de afgelopen weken heftige kritiek op Nederland dat volgens China de aanstichter is van het conflict en daarom de „volle verantwoordelijkheid” voor de gevolgen moet dragen. Maar gerichte maatregelen tegen Nederlandse bedrijven of import uit Nederland bleven uit.

Bij diplomatieke conflicten zet China geregeld bilaterale drukmiddelen in om zijn ongenoegen kracht bij te zetten. Deze week nog kreeg buurland Japan te kampen met een Chinese importstop op Japanse visserijproducten en een negatief reisadvies voor Chinese toeristen, naar aanleiding van uitspraken van de nieuwe Japanse premier Takaichi over Japans rol in een eventueel militair conflict rond Taiwan.

Dat Nederland de afgelopen maand niet te maken kreeg met ge-

nrc
DONDERDAG 20 NOVEMBER 2025

richte tegenacties, kan komen door de relatief hoge strategische waarde die de Nederlandse import heeft voor China: ongeveer de helft van de Nederlandse goederenexport naar China bestaat uit machines van ASML.

Automakers zoeken omweg

In zijn brief aan de Tweede Kamerschrift Karaments dat hij „voorzichtig optimistisch” is dat er weer Nexperia-chips geleverd worden. Eerder had zijn ministerie al tussen de regels door gesuggereerd dat hij de maatregel tegen Nexperia wilde opschorten als de leveringen uit China werden hervat. Dat leek te gebeuren na de ontmoeting van de Chinese leider Xi Jinping en de Amerikaanse president Donald Trump eind oktober. De Chinese autoriteiten lieten toen weten dat Europese bedrijven een exportlicentie konden aanvragen voor de chips.

In de praktijk blijken de exportaanvragen niet te worden behandeld, zeggen ingewijden tegen NRC. Het chiptekort in de Duitse industrie blijft dus nijpend. „Het probleem is dat Nexperia China helemaal geen chips meer krijgt van Nexperia Europa”, zegt Clemens Otte van de branchevereniging voor elektrotechniek ZVEI, die dagelijks contact heeft met gedupeerde bedrijven.

De Chinese fabriek van Nexperia in Dongguan opereert nu onafhankelijk van het hoofdkantoor in Nijmegen. Otte: „Enkele bedrijven nemen in-

middels het heft in eigen hand, kopen de onafgewerkte chips van Nexperia Europa en sturen die voor eigen reke-

Crisisteam

Voor verpakken van de chips heeft Nexperia ook buiten China vestigingen, waaronder in Maleisië. Nexperia Europa wil die fabriek uitbreiden om minder afhankelijk te zijn van de mui-

tende fabriek in Dongguan. Maar voorlopig is de auto-industrie vooral aangewezen op Dongguan.

Bosch, een belangrijke toeleverancier van de auto-industrie, meldt productiestilstanden in drie fabrieken vanwege een tekort aan chips. Andere bedrijven kunnen niet meer dan enkele dagen vooruit plannen vanwege de tekorten, en hebben crisisteams

aangesteld om zoveel mogelijk chips bij andere makers op te kopen. De prijs van zo'n simpele halfgeleider is in de afgelopen weken meer dan ver-viervoudigd.

Karremans zei eerder dat hij had gehoopt de crisis „snel en stilletjes” op te lossen. De autoproducenten hadden liever een tijdige waarschuwing gehad dat er een crisis kon ontstaan.

Wanbeheer

De Duitse automakers merken weinig van de concessie van Karremans. Nexperia zit onverminderd in de problemen, omdat de Ondernemingskamer eigenaar Wing begin oktober aan de kant schoof, op beschuldiging van wanbeheer. Nexperia moest, zo bleek uit de toelichting op de uitspraak, overbodige bestellingen ter waarde van 120 miljoen dollar doen om een voor van Wings andere bedrijven, WingSkySemi, overreid te houden.

De rechterlijke uitspraak gaat veel verder dan de ingreep die Karremans deed, omdat Wing er de grip op zijn eigen bedrijf door verloor. Volgens Wingtech steunde EZ de rechtszaak die Nexperia-bestuursleden aanspanden bij de Ondernemingskamer.

Via een woordvoerder laat Wingtech weten: „Als de Nederlandse overheid oprecht bereid is het probleem op te lossen, zou het ministerie nu een brief moeten indienen bij de Ondernemingskamer waarin het expliciet zijn steun voor de procedure intrekt.”

nrcwebwinkel

Adviesprijs
329,00-
229,-

Leverbaar
in wit
en zwart

AENO
Infrarood verwarming

> Geschikt tot 30 m² met een laag energieverbruik

> Eenvoudige installatie, vereist geen extra gereedschap

> Zowel bevestiging aan de muur of vrijstaand op de vloer te plaatsen

Neem afscheid van traditionele verwarmingssystemen. Dit infrarood verwarmingspaneel van AENO maakt gebruik van infraroodtechnologie om de lucht en objecten in de ruimte te verwarmen, zonder lucht te verplaatsen en de luchtvochtigheid in de ruimte te verminderen. Net als de aangename warmte van de zon. Een verwarmingspaneel van de nieuwe generatie met energiebesparende en milieuvriendelijke verwarmingstechnologie, ontworpen om je comfort te verbeteren en geld te besparen. Deze AENO infraroodverwarming werd in 2023 bekroond met de prestigieuze Red Dot Award, in de categorieën "Verwarming en Klimaattechnologie" en "Slimme Producten", en combineert innovatie met elegantie.

Inclusief
stand en
muur-
bevestiging

reddot design award
winner 2023

Bestel nu nrcwebwinkel.nl/verwarming

Actie is geldig
t/m
29 november

Tijdelijk tot
€ 1.500,-
korting

Een nieuwe & veilige badkamer in 1 dag

Wilt u uw badkamer vernieuwen, zodat u er nog jarenlang van kunt genieten? MAX Badkamers plaatst uw nieuwe badkamer in één dag en zorgt ervoor dat deze veilig, comfortabel én mooi is.

Vraag de **gratis brochure** aan op
www.maxbadkamers.nl
of bel 0341 - 78 11 11

Scan de QR-code om de brochure aan te vragen

- Marktleider in Nederland
- Montage in 1 dag
- Uitsluitend Duitse en Nederlandse producten
- Geleverd binnen 4 weken
- Tot 10 jaar garantie
- Eigen monteurs

Kies Leven bood de folders aan zodat huisartsen die het met de inhoud eens zijn ze in hun wachtkamer konden leggen. FOTO SASKIA VAN DEN BOOM

VROUWENRECHTEN

Pro life-organisatie krijgt 'stevige tik op de vingers' wegens abortusfolder

Abortusfolders die Kies Leven verspreidde onder dertienduizend huisartsen in strijd met regels van Reclame Code Commissie.

Kim Bos

AMSTERDAM

Begin dit jaar kregen dertienduizend Nederlandse huisartsen opmerkelijke post. In een vensterenvelop zonder logo of afzender zaten een brief en een folder over de abortuspil, die sinds 1 januari niet alleen in gespecialiseerde klinieken maar ook via huisartsen verkrijgbaar is. „Waarom ik als huisarts geen abortuspil voorschrijf”, staat op de voorkant van de folder die eerder wel, maar net als de brief inmiddels niet meer online te vinden is. In de tekst wordt ingegaan op bijvoorbeeld extra werkdruk en risico's die het abortusmiddel volgens de afzender met zich mee kan brengen. De folder sluit af met de woorden: „Veel wijsheid en sterkte, je huisarts.”

Alleen is de folder niet opgesteld door een huisarts, maar door pro life-organisatie Kies Leven, die onder meer het voorkomen van abortussen als doel heeft. En daarom, vinden verschillende vrouwenrechtenorganisaties, zijn de folder en de brief reclameuitingen die door de schijn van neutraliteit in strijd zijn met de regels van de Reclame Code Commissie (RCC). Daarin gaf RCC de klagers woensdag gelijk, laten betrokkenen weten aan NRC. Kies Leven wordt geadviseerd om de folders niet meer te verspreiden.

De klacht werd ingediend door onder meer Bureau Clara Wichmann, Stichting Fiom en de Expertgroep Seksuele Gezondheid van het Nederlands Huisartsen Genootschap. De uitslag is nog niet openbaar gemaakt omdat de partijen nog veertien dagen hebben om in beroep te gaan.

Liliane Ploumen, senior adviseur van Bureau Clara Wichmann, is tevreden met de uitspraak. „In Nederland en de rest van de wereld zien we dat misinformatie vermomd als feitelijkheden wordt rondgepompt. Deze uitspraak laat zien dat dat ontoelaatbaar is. Ze noemt het advies van de RCC een „stevige tik op de vingers”.

Wachtkamer

In de brief die de folder begeleidde, wordt de nadruk gelegd op de risico's van de abortuspil en de extra verantwoordelijkheden en het meerkwerk die de pil huisartsen zouden geven. „Het zou zomaar kunnen zijn dat een moeder van 37 jaar bij u komt, een positieve zwangerschapstest meebrengt, vertelt dat ze zes weken ongewenst zwanger is en u op basis hiervan een recept uitschrijft. Terwijl ze de abortuspil eigenlijk haalt voor haar dochter van vijftien jaar waar u niets van af weet.” Kies Leven bood de folders naar eigen zeggen aan zodat huisartsen die het met de inhoud eens zijn, de folder zelf in de wachtkamer kunnen neerleggen.

De „abortuspil” is een behandeling die bestaat uit twee delen. De eerste pil is gemaakt van het middel mifepriston, dat de werking van het vrouwelijke hormoon dat een zwangerschap in stand houdt remt. Na ongeveer twee dagen brengt de vrouw vaginaal nog vier tabletten in, misoprostol. Sinds begin dit jaar is die pil ook verkrijgbaar via huisartsen die zich hierin hebben laten scholen. Dat hadden eind deze zomer ongeveer vierhonderd huisartsen gedaan (3 procent van het totaal). De motivatie achter de beschikbaarheid van de abortuspil bij de huisarts is dat vrouwen die een abortus willen die dichterbij huis kunnen krijgen.

In verschillende stellingen in de brief en de folder van Kies Leven wordt zonder te rechtvaardigen geappelleerd aan gevoelens van angst, concludeert de RCC volgens verschillende betrokkenen. In de brief staat bijvoorbeeld dat de richtlijnen voor de abortuspil doordat die bij de huisarts ligt „zodanig (zijn) versoepeld om het voorschrijven maar mogelijk te maken, dat zelfs abortusartsen op de risico's wijzen”. Die suggestie wakt angst aan en stelt dat de richtlijnen versoepeld zijn terwijl dat feitelijk niet zo is.

„Partijen zoals wij die neutrale hulp bieden worden weggezet als niet-objectief”, zei Daphne Latour van Fiom tijdens de zitting. „En dat gebeurt niet namens henzelf, Kies Leven, maar namens 'je huisarts'. In die wirwar van gegevens krijgen vrouwen op deze manier schadelijke informatie.”

'Zo neutraal mogelijk'

Ook wordt in de brief volgens de commissie ten onrechte gesuggereerd dat Nederlandse vrouwen onvoldoende worden voorbereid op de pijn die een abortusbehandeling met de pil kan veroorzaken. In de brief wordt onderzoek uit het Verenigd Koninkrijk aangehaald en daarbij wordt de vraag opgeworpen: „Is dat in Nederland anders?”

Volgens Kies Leven is de folder „zo neutraal mogelijk”. Die neutraliteit heeft de organisatie tijdens een zitting van de RCC in oktober willen onderbouwen door te wijzen op de verschillende informatieverstrekkers die in de folder genoemd worden. De patiënt wordt doorverwezen naar sites met pro life-denkbild, maar ook

naar bijvoorbeeld Fiom. In de folder, die inmiddels offline is gehaald, noemt Kies Leven instanties als Fiom en Siriz echter „instanties die door de overheid worden gefinancierd” en pro life-organisaties als Beschermde Wieg.nl en het aan Kies Leven gelieerde AbortusSite.nl als „onafhankelijke organisaties”. Dat is in strijd met de Reclame Code omdat het „het vertrouwen in de reclame schaadt”.

„Partijen zoals wij die neutrale hulp bieden worden weggezet als niet-objectief”, zei Daphne Latour van Fiom tijdens de zitting. „En dat gebeurt niet namens henzelf, Kies Leven, maar namens 'je huisarts'. In die wirwar van gegevens krijgen vrouwen op deze manier schadelijke informatie.”

Kees van Helden van Kies Leven zegt desgevraagd dat de organisatie haar gegevens op de envelop en de folder had moeten zetten. Of de organisatie bezwaar gaat maken tegen de uitspraak weet hij nog niet. „Wij wilden dat de huisarts het in de wachtkamer zou leggen en voor hem zou laten spreken.”

De bedoeling was dat huisartsen door de „proeffolder” die zij opgestuurd kregen meer folders aan zouden vragen bij Kies Leven. Maar dat is nog niet in groten getale gebeurd. Zo'n vijftien huisartsen hebben extra folders aangevraagd.

Rechtsers in de nieuwe EBI-rechtbank in Vught. Zij herkennen niet altijd het dunne lijntje waar advocaten op balanceren. Zij dienen het belang van een verdachte én van de rechtsstaat. FOTO'S ROB ENGELAAR/ANP

RECHTSSTAAT

Boos worden mag een advocaat niet zomaar meer in de EBI. En lachen?

Cameratoezicht bij gesprekken met verdachten die in een zwaar regime zitten is voor een groep van bijna vijftig strafrechtadvocaten reden om in verzet te komen. Zij zijn het beu om vereenzelvigd te worden met hun cliëntèle.

Jan Meeus
AMSTERDAM

Lachen. Het mag sinds begin deze maand nog net, als advocaten een cliënt bezoeken in de EBI, de Extra Beveiligde Inrichting in Vught. En zelfs daar zijn advocaten niet zo zeker van, nu er via een wetswijziging per 1 november 2025 geregeld is dat gesprekken tussen advocaten en verdachten in de EBI worden vastgelegd met camera's.

„Hevige of onderdrukte emoties” die worden waargenomen kunnen voor een gevangenismedewerker aanleiding zijn om een gesprek tussen advocaat en verdachte stil te leggen, zo staat in de toelichting op de nieuwe regels voor „visueel toezicht”. Ze kunnen dan een advocaat om uitleg vragen en het bezoek beëindigen

als die toelichting onvoldoende is.

En dat doet pijn bij advocaten. Contact tussen strafpleiters en hun cliënten is namelijk vertrouwelijk. Daarom hebben advocaten een geheimhoudingsplicht: ze mogen dus geen uitleg geven over de aard en inhoud van het contact met hun cliënten. Al voor de invoering van de nieuwe regels hebben zij gewaarschuwd dat dit hun werk onmogelijk maakt.

De uitwerking van de wet heeft tot veel vragen geleid bij advocaten. Wat gebeurt er precies met de beelden? Kan door lippen worden vastgesteld wat er wordt besproken tussen advocaat en verdachte cliënt? Kunnen bewaarders besproken dossierstukken of aantekeningen niet meelezen? En waarom hangt er dan een camera recht boven de tafel waar die stukken liggen?

Op al die vragen is nog geen bevredig-

—
Kunnen
bewaarders
besproken
dossierstukken
of
aantekeningen
niet
meelezen?
—

gend antwoord, meldde de Orde van Advocaten vorige week. De beroepsvereniging kan daarom niet vaststellen dat „de vertrouwelijkheid in de praktijk is gegarandeerd”.

Voor zesenveertig strafrechtadvocaten bleek dat deze week reden om „tot nader order” geen bezoek meer te brengen aan cliënten op wie visueel toezicht van toepassing is. Deze advocaten staan verdachten bij in zware zaken die in de EBI in Vught zitten maar ook op afdelingen van vier andere gevangenissen waar sprake is van intensief toezicht.

Het besluit van de groep advocaten om voorlopig niet meer naar de EBI te gaan, kan grote gevolgen hebben voor de behandeling van strafzaken. Daarom zijn rechtbanken en gerechtshoven deze week op de hoogte gesteld via een brief.

De advocaten schrijven dat het niet

meer mogelijk is om in „zeer ernstige strafzaken” verdachten „zorgvuldig bij te staan”, terwijl ze dat volgens de nationale wet, het Europees verdrag voor de rechten van de mens en het tuchtrecht wel kunnen doen. „Als verdachten niet meer durven te spreken met hun advocaat kan er sprake zijn van een schending van het recht op een eerlijk proces.”

Het geplande verhoor van de kroongetuige, waar begin volgend jaar een maand voor is uitgetrokken, zal niet plaatsvinden als er niets verandert.

Strafrechtadvocaat Niels van Schaik stelt dat advocaten onder deze omstandigheden hun werk niet meer kunnen doen. „Als verdachten niet meer durven te spreken met hun advocaat kan er sprake zijn van een schending van het recht op een eerlijk proces.”

Onwerkbaar en schadelijk

In totaal vallen op dit moment circa honderd verdachten onder visueel toezicht, meldt een woordvoerder van de Dienst Justitiële Inrichtingen. Zij worden vrijwel allemaal beschuldigd van ernstige feiten als grootschalige drugshandel, liquidaties of andere serieuze geweldsdelicten.

Het beperkte contact van deze groep gedetineerden wordt gemonitord om te voorkomen dat verdachten en veroordeelden hun criminele activiteiten in detentie voortzetten. Opsporingsinstanties zien dat als een groeiend probleem, vooral bij gedetineerden die betrokken zijn bij zware georganiseerde drugscriminaliteit.

Daarnaast speelt een aantal incidenten in de strafzaak Marengo een rol. Zo smokkelde een van de advocaten van Ridouan Taghi, zijn neef Youssef, berichten de EBI in en uit. Die gingen onder andere over de mogelijkheid om Taghi met behulp van commando's te laten ontsnappen.

Het feit dat dit kon gebeuren in de zwaarst beveiligde gevangenis van Nederland, noopte tot maatregelen. Na de veroordeling van Youssef Taghi tot 5,5 jaar cel

De hoofdingang van de PI Vught, gevangenis met onder meer een Extra Beveiligde Inrichting (EBI).

begin 2023 zijn nog twee advocaten van Taghi aangehouden: Inez Weski in 2023 en Vito Shukrula in 2025. Ook zij zouden informatie de EBI hebben in- en uitge-smokkeld en dat voedde het gevoel van urgentie van die nieuwe regels.

Maar die regels zijn „onwerkbaar”, zegt strafrechtadvocaat Sander Janssen, samen met collega Laura Versluis opsteller van de brief aan de rechtbanken en gerechtshoven. „Cliënten durven niks meer te zeggen vanwege die camera's en dat betekent dat je als advocaat een strafzaak niet goed kunt voorbereiden”, aldus Janssen. „En wij kunnen onze cliënten niet garanderen dat de vertrouwelijkheid is gewaarborgd.”

Dat leidt in de praktijk tot problemen, legt Janssen uit. Bijvoorbeeld in het geval dat een verdachte wordt beschuldigd van een strafbaar feit dat hij niet heeft gepleegd maar waar hij wel iets over kan vertellen. „Dan wil ik weten wat hij weet, zodat ik de beste verdediging kan voeren. Maar de verdachte is door die camera's bang dat bekend wordt wat hij zegt. Dat schaadt daarmee de verdediging.”

Advocaten bij voorbaat verdacht

Het idee dat dit allemaal is bedoeld om advocaten te beschermen tegen intimidatie, klopt volgens Janssen niet. „Stel dat ik tegen een cliënt zeg dat het contact vertrouwelijk is en hij gewoon kan praten. Wat denk je dan dat die cliënt van mij vindt als dat achteraf niet blijkt te kloppen?”

Janssen stelt dat de nieuwe regels en de vele andere aanscherpingen zijn gebaseerd op enkele incidenten. „Het is niet zinnig om iedereen aan zo'n maatregel te onderwerpen. Pas het toe op individuele gevallen. Dan moet een strenge maatregel worden onderbouwd en kan een verdachte er bezwaar tegen maken. Nu is het een bot instrument dat advocaten niet helpt.”

Staatssecretaris Arno Rutte (VVD, Justitie en Veiligheid) toonde zich dinsdagavond, tegenover Janssen en Versluis aan tafel bij talkshow *Pauw en De Wit*, verbolgen over het feit dat advocaten zich keren tegen een democratisch tot stand gekomen wet. Hij vertelde ook dat hij volgende week met de advocatenorde in gesprek gaat over de uitvoering van de nieuwe regels.

Het felle verzet tegen het visueel toezicht is een uiting van veel meer ergernis die al een hele tijd leeft onder strafrechtadvocaten. Zij vinden dat ze in toene-

”
Nu de
strafzaak
tegen Taghi
dreigt te
verzanden
hebben ze de
advocatuur
ineens nodig

Louis de Leon
strafpleiter

mende mate worden vereenzelvigd met het gedrag van hun cliënten, blijkt uit een rondgang langs betrokken strafpleiters.

Net als het onbegrip over hun werk dat ze ontwaren bij officieren van justitie en rechters. Zij herkennen niet altijd het dunne lijntje waar advocaten op balanceren. Die dienen het belang van een verdachte cliënt en daarmee ook de rechtsstaat.

Wat daarbij speelt is dat het criminele leven niet ophoudt na een arrestatie van een verdachte. En de eerste die dat merkt is zijn belangenbehartiger. Wat moet je als advocaat doen als een criminele schuldeiser vraagt om een boodschap door te geven aan een cliënt die net is aangehouden, vraagt strafpleiter Sanne Schuurman zich hardop af. „Weigeren, natuurlijk. Wij mogen dit soort boodschappen niet doorgeven.”

Dat lijkt simpel, vertelt Schuurman die samen met de Orde van Advocaten een cursus weerbaarheid ontwikkelde. „Maar wat nou, als de criminele schuldeiser in kwestie dreigt om een familielid van jouw cliënt te ontvoeren, of erger? Wat moet je dan doen als strafrechtadvocaat?”

Schuurman heeft dit dilemma, dat hij hoorde van een collega, eens voorgelegd aan een officier van justitie. „Weet je wat die zei: aangifte doen! Ik heb toen proberen uit te leggen dat dat mooi klinkt maar praktisch nog meer risico's met zich meebrengt. In de ogen van een gemiddelde is cliënt de geheimhoudingsplicht van een advocaat absoluut. Met een aangifte los je niks op, dan brengt een advocaat naast zijn cliënt en dat familielid ook zichzelf in gevaar.”

Het onbegrip voor de spagaat waar advocaten soms in zitten, leidt ertoe dat voortdurend wordt getwijfeld aan de integriteit van advocaten van een bepaalde categorie verdachten, vertelt een strafpleiter op voorwaarde van anonimiteit.

Hij maakt regelmatig mee dat een verzoek van de verdediging door het OM wordt neergezet als een poging om een strafzaak te traineren of een getuige verdacht te maken. Ook zijn er advocaten gevolgd naar Dubai, zonder dat ze het wisten of achteraf op de hoogte zijn gesteld. Er zijn advocaten die in de gaten worden gehouden door de veiligheidsdienst AIVD.

Een aantal van die voorbeelden heeft te maken met de Marengozaak rond hoofdverdachte Ridouan Taghi. In die zaak zijn drie advocaten aangehouden op verden-

king van het lidmaatschap van de criminele organisatie van Taghi. Ook zijn drie personen uit de kring van kroongetuige Nabil B. vermoord. Een van hen was Derk Wiersum, de advocaat van de kroongetuige.

Zijn gewelddadige dood heeft alle advocaten diep geraakt. In de periode daarna voelde bijna niemand zich veilig, vertelt een aantal betrokken strafpleiters. Het leek alsof alle togadragers - advocaten, officieren en rechters - het criminele conflict in werden getrokken waar de Marengozaak over ging.

Maar wat gebeurde er tijdens de eerste zitting in de Marengozaak na die moord in 2019? „Officieren en rechters werden onder zware beveiliging naar de rechtbank vervoerd”, vertelt een betrokkene. Begrijpelijk, maar voor advocaten was niks geregeld. Wij moesten onze auto maar op straat zetten en daarna met de meute naar de rechtbank lopen.”

Frustratie

Daarom oogst de oproep van het Amsterdamse hof in de zaak van Taghi aan advocaten om „hun verantwoordelijkheid” te nemen bij sommige strafrechtadvocaten cynisme. „Nu de strafzaak tegen Taghi dreigt te verzanden hebben ze de advocatuur ineens nodig”, stelt de Utrechtse strafpleiter Louis de Leon, een van de ondertekenaars van de brief.

De Leon verwijst naar een recente column van advocaat Nico Meijering die, sarcastisch, rechters en raadsheren oproept op zichzelf bij de orde van advocaten te melden als advocaat van Taghi. Welke rechter steekt „zijn vinger op” om „de impasse” te doorbreken, vraagt Meijering in zijn column.

Desgevraagd zegt hij de frustratie van veel van zijn vakgenoten maar al te goed te begrijpen: „Ik herken het beeld en het lachen is mij inmiddels wel vergaan.” Meijering vindt ook dat strafrechtadvocaten onheus worden bejegend. Visueel toezicht lost volgens hem niets op.

Volgens Meijering is het beter om te stoppen met deze „draconische” maatregelen. „Het heeft geen zin om alle strafrechtadvocaten over een kam scheren. Goedwillende cliënten wordt werken met hun advocaat onmogelijk gemaakt”, aldus Meijering. „En die enkele kwaadwillende kan nog altijd probleemloos met een paar woorden een advocaat blijven bedreigen, onbewogen zodat op de camera's niets bijzonders te zien valt.”

Gravity.
Feel the pull.

LUCID
GRAVITY

COMPROMISE **NOTHING**™

Meer informatie

ANALYSE **MACHT TRUMP**

Epstein-stemming toont dat Trumps positie als alleenheerser verzwakt is

De stemming voor vrijgave van de Epstein-dossiers is een eerste voorbeeld van muiterij door de Republikeinen.

Emilie van Outeren
WASHINGTON

Schijnbaar soepel, met vrijwel unanieme instemming, heeft het Amerikaanse Congres dinsdag besloten tot het openbaar maken van het strafdos-sier van de dode jetsetter en zedende-linquent Jeffrey Epstein. In werkelijkheid verscheurde de kwestie de Re-publikeinen maandenlang en was het uiteindelijk president Donald Trump die – tot nu toe uniek in zijn tweede termijn – moest buigen voor muiterij binnen zijn partij.

Of en wanneer we meer te weten komen over de mannen die samen met Epstein minderjarige meisjes misbruikten, blijft vaag. Zeker is dat Trumps positie als alleenheerser de afgelopen weken verzwakt is. Niet al-leen dankzij zijn decennialange vriendschap met de veroordeelde pe-dofiel en zijn gebroken verkiezings-belofte het dossier over hem vrij te ge-ven. Het blijkt vooral dat andere Re-publikeinen na de recordshutdown en tegenvallende verkiezingen voor-bij de Trump-heerschappij kijken.

Deksel erop
„Het kan me niets schelen”, was de afgelopen dagen het motto van Trump. Hij schreef het dinsdag op zijn Truth Social over het mogelijke fiat van de Senaat over het vrijgeven van de Epstein-documenten. Hij schreef het zondag toen hij, in een draai van 180 graden, zwichtte voor dwarse Afgevaardigden die tegen zijn wil een stemming forceerden over *Ep-stein Files Transparency Act*: „We heb-ben niets te verbergen.”

Trump had in 2024 campagne ge-voerd om de doofpot rond Epstein te openen, maar deed daar als president snel weer de deksel op – mogelijk

Blijve reacties bij het **Amerikaanse Huis van Afgevaardigden** na de stemming over het openbaar maken van Epsteins dossier.
FOTO ANNABELLE GORDON/REUTERS

toen hem duidelijk werd hoe vaak zijn eigen naam in de stukken voorkomt. Het Republikeinse Congres, dat ver-der nauwelijks weerstand biedt tegen de wensen van de president, ging daar niet zomaar mee akkoord. Trump raakte in paniek.

Transparant als de Amerikaanse president is in zijn onvrede, had hij in de afgelopen week laten zien woedend te zijn op partijgenoten die hem ondermijnden. Trumpista Marjorie Taylor Greene (Georgia) was opeens een „verrader”. Lauren Boebert (Colorado) werd in het Witte Huis onder druk gezet. De stemming zou „een vijandige daad” zijn.

Toen Trump duidelijk werd dat zijn partijgenoten niet zouden inbin-den, en veel meer Republikeinen voor het wetsvoorstel zouden stemmen, staakte hij zijn verzet. Sinds de lokale en statelijke verkiezingen begin deze

maand, waarin Democraten boven verwachting goed scoorden op econ-omische thema’s, draaide Trump al importheffingen op rundvlees, koffie en bananen terug. Hij sprak zich re-cent positief uit over kennismigratie, om verdere paniek in de techsector te voorkomen. Zowel de Epstein-kwes-tie als de economie - de oplopende kosten van levensonderhoud - druk-ken zijn populariteit.

Magie is uitgewerkt
Tegelijkertijd loopt zijn missie om kiesdistricten in overwegend Repu-blikeinse staten te hertekenen, *gerry-mandering*, deuken op. In Indiana blijken partijgenoten daar niet toe be-reid. Federale rechters in Texas beslo-ten maandag dat de nieuwe districten daar, die vijf extra Huiszetels moeten opleveren, niet grondwettelijk zijn. „Volslagen dwaas”, noemde Kevin Ki-

ley (Californië) Trumps poging om tussentijds de districten aan te pas-sen.

Sinds zijn inauguratie in januari leek Trump oppermachtig. Na tien maanden is de magie uitgewerkt. Re-publikeinen vrezen over een jaar, bij de *midterms* voor het Congres, hun meerderheid in het Huis te verliezen. Velen zijn afhankelijk van Trumps steun in partijgebonden voorverkie-zingen en durven hem daarom nau-welijks tegen te spreken. Maar voor hun verdere toekomst is de huidige president minder relevant. Afgevaar-digde Thomas Massie (Kentucky), die al langer met Trump in de clinch ligt, waarschuwde zijn collega’s vooraf-gaand aan de Epstein-stemming: „In 2030 is hij geen president meer en moet jij uitleggen waarom je een stem uitbracht om pedofielen te bescher-men.”

Het is een teken aan de wand voor de president, die nog drie jaar te gaan heeft. Maar ook een duidelijk signaal over de algemene politieke ge-moeedstoestand. *America First*-Repu-blikeinen komen niet in verzet tegen militairen in Amerikaanse steden of voor de kust van Venezuela, noch te-gen de zelfverrijking van de familie Trump. De thema’s waarop ze Trump in een hoek duwden zijn machtsmis-bruik en klassenjustitie in het voor-deel van mensen als Epstein en zijn machtige vrienden, en de immer op-lopende kosten van levensonder-houd.

Zowel het spook van de in zijn cel door zelfdoding overleden pedosek-sueel als dat van inflatie blijven de president voorlopig achtervolgen. Het is de vraag of hij een volgende re-volte net zo snel kan omarmen als die rond Epstein.

President **Donald Trump** met de Saoedische kroonprins **Mohammed bin Salman** in het Witte Huis. FOTO EVAN VUCCI/AP

TRUMP EN BIN SALMAN

VS beloven Saoedi-Arabië modernste F35’s tot grote woede van Israël

De moord op Jamal Khashoggi is vergeten, Mohammed bin Salman werd feestelijk onthaald in Washington.

Derk Walters
AMSTERDAM

„Veel mensen mochten hem niet.” Dat zei de Amerikaanse president Donald Trump dinsdagavond over de ver-moorde journalist Jamal Khashoggi. Een verslaggever had het gewaagd om op de feestelijke bijeenkomst met de Saoedische kroonprins Moham-med bin Salman een kritische vraag te stellen over de moord op Khashoggi, in 2018 op het Saoedische consulaat in Istanbul. Algemeen wordt aange-nomen dat Bin Salman de opdracht-gever was.

Trump wilde de bijeenkomst, die in het teken stond van militaire af-spraken en zakendeals, niet door kri-tische vragen laten verstoren. „Din-gen gebeuren, maar hij [Bin Salman] wist er niks van af. En daar kunnen we het bij laten. Je hoeft onze gast niet voor schut te zetten door zo’n soort vraag te stellen.”

Zakelijk was de ontmoeting een succes voor Trump. De Verenigde Sta-ten verkopen geavanceerde wapens, chips en nucleaire technologie aan Saoedi-Arabië en in ruil zegde de kroonprins voor 1.000 miljard dollar (864 miljard euro) aan investeringen toe. Ook zullen de landen een defen-siepact sluiten en samenwerken op het gebied van zeldzame mineralen.

En zo is Bin Salman, zeven jaar ge-leden nog een internationale paria, gerehabiliteerd op het wereldtoneel. De kroonprins werd met militair ver-toon onthaald: trompettisten, Saoe-dische vlaggen aan het Witte Huis, Amerikaanse mariniers te paard en gevechtsvliegtuigen die in V-formatie kwamen overvliegen. Elon Musk en voetballer Cristiano Ronaldo, die in Saoedi-Arabië speelt, schoven bij een etentje aan. „Het is een eer om je vriend te zijn, en het is een eer dat je hier bent”, zei Trump.

F-35-gevechtsvliegtuigen

Vooral de Amerikaanse wapenleve-ranties zijn controversieel. De Saoe-diërs krijgen de beschikking over F-35-gevechtsvliegtuigen. Tot nu toe heeft Israël als enige land in het Mid-den-Oosten dit type vliegtuig. In de Amerikaanse wet is opgenomen dat Israël een „kwalitatieve militaire voorsprong” moet behouden op an-dere landen in de regio, en Israël vreesd dat deze afspraak die voor-sprong in gevaar brengt.

Trump neemt het niet zo zwaar op. Hij streeft naar ‘normalisatie’ van de verhoudingen tussen Israël en Sa-oedi-Arabië. Als beide landen offici-eel bevriende naties worden, is zijn redenering, dan is het ook geen punt dat ze militair op dezelfde hoogte staan. Die Israëlische voorsprong is

vooral bedoeld om gevaar af te zwe-ren.

Met die normalisatie van de be-trekkingen loopt het nog niet zo soe-pel als Trump wenst. Bin Salman her-haalde dinsdag zijn standpunt dat zijn land pas deelneemt aan de ‘Abra-ham-akkoord’ tussen Israël en di-verse islamitische landen als een dui-delijk pad naar een Palestijnse staat gegarandeerd is. Bovendien heeft de kroonprins rekening te houden met de opvattingen van zijn burgers, die zeer kritisch op Israël zijn vanwege de verwoestingen in Gaza.

Bin Salman, zeven jaar geleden nog een paria, nu gerehabiliteerd

Maandag nam de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties een resolutie aan waarin dat pad weliswaar ge-noemd wordt, maar er ook de nodige voorwaarden aan worden verbonden. Met zijn uitspraken toont Bin Salman dat hij er nog niet gerust op is dat het echt zover zal komen. Vooralnsog ageren Israëlische bewindslieden ste-vig tegen zelfbeschikking voor de Pa-lestijnen.

De Israëlische luchtmacht heeft een verklaring uitgebracht waarin ze zich zorgen maakt over haar over-wicht in de lucht wanneer Saoedi-Arabië F-35’s krijgt. Maar volgens mi-litair analist Amos Harel van het Israë-lische dagblad *Haaretz* loopt het alle-maal nog niet zo’n vaart. Ook met F-35’s zullen de Saoediërs volgens hem militair lang niet op hetzelfde niveau komen als de Israëlische luchtmacht die over superieure operationele en planningscapaciteiten beschikt. Eer-der dit jaar bestookte Israël Iran twaalf dagen vanuit de lucht, zonder dat daar een overtuigend antwoord op kwam.

Verenigde Arabische Emiraten

Bovendien moet maar blijken of de toezegging van Trump voldoende is. Het Congres moet de nucleaire over-eenkomst nog goedkeuren, en de F-35’s moeten nog geleverd worden. De Verenigde Arabische Emiraten kunnen daarover meepraten: vijf jaar geleden beloofde Trump ook dat land deze gevechtsvliegtuigen te zullen le-veren, maar ze zijn nooit gekomen. Volgens waarnemers deinsden de Amerikanen terug omdat ze bang wa-ren dat de Emiraten hun kennis met China zouden delen.

De Israëlische militaire voorsprong kan ook intact blijven door dat land te compenseren voor de levering van

F-35’s aan Riad. Dat is al eerder ge-beurd toen de VS wapens aan Israëli-sche vijanden verkocht, bijvoorbeeld door de Israëliërs precisiewapens en toegang tot Amerikaanse inlichtingen te geven.

Goedkope olie

De VS en Saoedi-Arabië onderhouden al decennia goede banden. In ruil voor Amerikaanse bescherming le-verden de Saoediërs goedkope olie. Die relatie liep in 2019 schade op toen de Amerikanen amper reageerden op een aanval van door Iran gesteunde groeperingen op Saoedische raffina-derijen. En onder president Joe Biden was de kroonprins persona non grata vanwege de moord op Khashoggi.

Die beschadigde banden lijken vol-ledig hersteld. Economisch ziet Bin Salman grote kansen in nieuwe econ-omische sectoren: zo wil hij data-centra voor Amerikaanse techbedrij-ven huisvesten en ziet hij groeimoge-lijkheden op het gebied van de mine-ralen die cruciaal zijn voor bijvoor-beeld mobiele telefoons.

Ook met betrekking tot Saoedi-Arabië vreesden de Amerikanen voor invloed van China. Door de banden zo stevig aan te halen, hoopt Trump dat hij de Saoediërs definitief in het Ame-rikaanse kamp trekt. De zakendeals draaien niet alleen om geld, maar zo-als altijd ook om geopolitiek.

Advertentie

5

2

3

2

4

4

1

3

4

4

1

5

3

4

3

5

5

Cijferblok
Net als bij sudoku plaats je cijfers in een raster.

nrc

puzzels

Speel *Cijferblok* op nrc.nl/puzzels, in de **nieuwsapp** of download de **NRC Puzzels app**

REPORTAGE 50 JAAR NA FRANCO

Zoeken naar de botten van Franco's slachtoffers

Na Franco's dood in 1975 koos Spanje een strategie van 'vergeven en vergeten'. Dat laat nog altijd zijn sporen na. Duizenden zoeken naar familieleden in massagraven. Ondertussen wint Franco bij de jeugd aan populariteit.

Door **Veerle Schyns** Fotografie **Claudia Paparelli**

VEGAS DE MATUTE/MADRID

Iets na half elf 's ochtends verstomt het gebulder van de graafmachine. Een groep mensen snelt naar de partytent middenin een veld in het Spaanse binnenland, een uur ten noorden van Madrid. Onder het klapperende zeil verwijderd een vrijwilliger doeken die een kuil toedekken. Als hij de laatste bescherm laag optilt - een groot stuk karton - wordt een gebroken schedel zichtbaar.

Twee anderen laten zich ook op hun knieën zakken. De harken en scheppen rondom de kuil maken plaats voor borstels, kwasten en messen. De een knipt met een tang wortels door en rondom de schedel weg, de ander schept met een lepel het gruis van het scheenbeen en de derde strijkt net zo lang met een smalle kwast over de ondergrond ter hoogte van het middenrif totdat de ribben tevoorschijn komen. Een uur later heeft het driel tal het een dag eerder ontdekte geraamte volledig aan het oppervlak gebracht.

„Het skelet is compleet”, zegt Marco González even later. Hij leidt de opgraving net buiten het dorpje Vegas de Matute als onderdeel van zijn werk bij de Vereniging voor het Herstel van de Historische Herinnering (ARMH). Die vereniging richt zich op het documenteren van de Spaanse burgeroorlog (1936-1939) en het daarop volgende dictatoriale bewind van generaal Francisco Franco.

Tot zijn dood in 1975, deze donderdag precies vijftig jaar geleden, regeerde Franco het land met harde hand. De fascistische dictator liet naar schatting 110.000 tot 200.000 mensen executeren tijdens de burgeroorlog en zeker 50.000 mensen in de periode daarna. De opgravingen van deze slachtoffers zijn een belangrijk onderdeel van het werk van de ARMH. Daarnaast geeft de vereniging onder meer lessen op scholen en voert ze gesprekken met politici, om de straffeloosheid van het Franco-tijdperk onder de aandacht te brengen.

En dat is hard nodig, zegt Emilio Silva, oprichter en voorzitter van de ARMH, in een Madrileense café. „De regering spreekt de hele tijd over ‘Vijftig jaar vrijheid’, maar dat is een mythe.” De Spaanse democratie is volgens hem gebouwd op onrechtmatigheden die hun oorsprong hebben in de dictatuur.

Na het overlijden van Franco begon *la Transición*, waarin Spanje werd omgevormd tot een parlementaire democratie. Belangrijk onderdeel daarvan was de Amnestiewet uit 1977. In ruil voor de vrijlating van politieke gevangenen kwam er amnestie voor alle misdaden tijdens de dictatuur.

Dankzij dit zogenoemde 'pact der vergetelheid' kwamen kopstukken uit het Franco-tijdperk ook in democratisch Spanje op hoge functies terecht. En dat zie je nog terug, zegt Silva. „Ik ga deze week naar het parlement om te klagen over de overheidswebsite, waarop Franco nog in de lijst van voormalig regeringsleiders staat, zonder vermelding van zijn dictatoriale bewind.”

Geen vragen stellen

Zijn hele jeugd werd Emilio Silva (60) verteld dat hij niet over zijn opa mocht praten. Silva dacht dat hij niet over zijn opa mocht praten omdat hij een misdadiger was geweest, hij schaamde zich en trok zich terug. Publiek spreken werd zijn nachtmerrie.

Gaandeweg ontdekte hij dat zijn opa, lid van de linkse Republikeinse partij, helemaal geen slechterik was. In 1999, inmiddels was Silva journalist, besloot hij de dood van zijn opa tot op de bodem uit te zoeken voor een boek. Op een middag vertelde een oude vriend van zijn grootvader, een voormalig politieke gevangene, dat hij wist waar zijn opa in oktober 1936 was doodgeschoten. Silva publiceerde daar een artikel over en kwam zo in contact met een archeoloog.

De regering spreekt de hele tijd over 'Vijftig jaar vrijheid', maar dat is een mythe

Emilio Silva Oprichter historische vereniging ARMH

In oktober 2000 was het zo ver: tijdens de eerste publieke opgraving in Spanje werden nabij het dorp Priaranza del Bierzo, in het noordwesten van Spanje, dertien lichamen gevonden. De identificatie liet even op zich wachten omdat de universiteiten in Spanje niet mee wilden werken, maar in 2002 werd Silva's opa de eerste *desaparecido* (vermist) die werd geïdentificeerd met een dna-test.

Na die eerste opgraving werd Silva bedolven onder mails en telefoontjes met verzoeken om hulp. Hij besloot het schrijven van zijn boek uit te stellen - het verscheen uiteindelijk dit jaar - en de ARMH op te richten. In haar 25-jarig bestaan heeft de stichting, die draait op donaties, zo'n 1.700 lichamen geïdentificeerd. Dat is meer dan de regering, op wier steun de familieleden van slachtoffers niet kunnen rekenen, zegt González tijdens de opgraving. „De overheid heeft jaren geleden al beloofd een dna-bank op te richten, maar

Boven: Vrijwilligers en medewerkers van de ARMH graven een lichaam op net buiten het Spaanse dorp Vegas de Matute. Onder: Na de vondst van het lichaam blijft het team zoeken naar meer slachtoffers.

die is er nog steeds niet.” Hij is 's ochtends naar de lokale politie gegaan om de vondst van het lichaam te melden, maar actie verwacht hij niet.

Die weerstand van overheidsinstanties, maar ook van universiteiten en media, heeft deels te maken met de oude structuren, zegt Silva. „Het waren de kinderen van Franco-gezinden die tijdens de dictatuur naar de universiteit konden, en daarna op hoge posities in de politiek en het bedrijfsleven terechtkwamen.” Zo werd de man die in de laatste fase van de dictatuur aan het hoofd stond van Franco's radio- en tv-zender eind 1975 hoofdredacteur van de krant *El País*. „Zij hebben een gemeenschappelijk belang in het verzwijgen van het verleden”, zegt Silva.

Dictatoriale monumenten

Het verleden is ook terug te zien in fascistische monumenten, plakkaats en straatnamen. Hoewel de overheid twee wetten heeft aangenomen die dergelijke uitingen verbieden zijn er nog duizenden symbolen te vinden, zegt Eduardo España in een video gesprek vanuit Malaga. Hij richtte de website *Debería Desaparecer* (Het moet verdwijnen) op: een database waar mensen symbolen met verwijzingen naar de dictatuur kunnen aanmelden. Het gaat om duizenden straatnamen en plakkaats, zegt España, „maar er zijn ook nog een stuk of tien monumenten van meer dan twintig meter”.

De triomfboog die Franco in 1959 in Madrid liet bouwen is daar één van, net als de Vallei der Gevallenen. Die in een berg uitgehouwen basiliek liet Franco bouwen ter nagedachtenis aan de Spaanse burgeroorlog - tot ongenoegen van veel Spanjaarden. In 1975 werd de dictator in de Vallei begraven. Vorige week maakte de regering bekend de Vallei voor 30 miljoen euro te willen verbouwen. „Dat is inconsequent”, zegt kunsthistoricus Daniel Rico telefonisch vanuit Barcelona, „want in de wet staat dat alle monumenten verwijderd moeten worden. Waarom zouden we de grootste dan behouden?”

Rico publiceerde vorig jaar een boek over de dictatoriale monumenten, waarin hij betoogt dat de symbolen niet zomaar verwijderd moeten worden. „Er zijn twee meningen over dit onderwerp: rechts wil de monumenten laten staan, links wil ze verwijderen. Hun doel is hetzelfde: confrontatie vermijden.” Rico pleit voor een derde optie. „De enige manier om over de geschiedenis heen te komen, is de confrontatie aangaan, erover praten en het een plek geven. Daarvoor zijn veel mogelijkheden, van een bordje met uitleg toevoegen tot een kunstenaar een artistieke interventie laten doen.”

Hij noemt een fascistisch monument in de Italiaanse stad Bolzano als voorbeeld: op het dertig meter brede gebouw heeft een kunstenaar een citaat van Hannah Arendt aangebracht. „Het monument blijft staan, zodat we de geschiedenis niet vergeten, maar de ingreep van de kunstenaar ontkracht de fascistische boodschap. Helaas ontbreekt het Spanje aan moed om dit soort ambitieuze maatregelen te nemen.”

De fascistische symbolen zijn lang niet iedereen een doorn in het oog. Na afloop van de zondagse mis in de Vallei der Gevallenen, het weekend voor Franco's sterfdag, staat een man voor de basiliek met een verboden franquistische vlag te zwaaien. Twee leden van de Guardia Civil kijken toe. Silva, die deze dag een groep studenten begeleidt bij een bezoek aan de vallei en het graf van Franco, blijft tijdens de mis in de bus om een confrontatie met Franco-aanhangers te voorkomen.

Die zijn er genoeg. Onderaan de trappen voor de basiliek vertelt een jongeman aan een groepje dat Spanje baat zou hebben bij een nieuwe Franco. Op een vraag over de misdaden van Franco, antwoordt hij daar niet veel over te weten. Een vrouw die met haar dochter en vijf kleinkinderen de mis bezoekt, zegt de ophef niet te begrijpen. Ze wil haar naam niet geven omdat ze de media niet vertrouwt, maar wil wel benadrukken dat de vallei

„een plek voor vrede en verzoening is”. „Er zijn hier slachtoffers van beide kanten begraven dus de vallei is voor iedereen”, zegt ze.

Bij het graf van Franco, sinds 2019 niet meer in de Vallei maar veertig kilometer verderop, wappert ook een franquistische vlag. Er staat een bronzen standbeeld van de dictator en er hangt een kindertekening met de tekst „Je bent onze held, je hebt Spanje van het kwaad gered”. Uit een vorige maand verschenen peiling blijkt dat 21 procent van de Spanjaarden de periode onder Franco als „goed of zeer goed” beschouwt. Onder jongeren groeit die populariteit, ziet Silva ook tijdens zijn lessen op scholen. „Ze zijn onwetend omdat we niet over het verleden praten en het ook niet goed onderwijzen.”

Bij het graf van Franco hangt een kindertekening met de tekst: 'Je bent onze held'

Dat is pijnlijk, vooral voor de familieleden van slachtoffers die nog steeds wachten op gerechtigheid. „Mijn oma is in 1997 gestorven, 22 jaar na het overlijden van Franco”, zegt Silva. „Ze heeft nooit iets gehoord over vervolging van de moordenaars van haar man, of hulp gekregen bij het opsporen van zijn lichaam of herstelbetalingen, terwijl ze zes kinderen in haar eentje moest opvoeden.”

In 2010 werd onderzoeksrechter Baltasar Garzón zelfs uit zijn ambt gezet toen hij een gerechtelijk onderzoek wilde instellen naar het Franco-regime. „De slachtoffers van de aanslagen van de ETA [de Baskische terreurgroep] zijn door de overheid gecompenseerd, maar de slachtoffers van Franco krijgen geen cent. Zij

moeten via de belasting zelfs meebetalen aan zijn graf”, besluit Silva.

Bij de opgraving in Vegas de Matute was het team van de ARMH op zoek naar twee mensen: de leraar Luis García Hernández en een man die tegelijk met hem werd geëxecuteerd, vertelt Marco González. De familie van de leraar, die lid was van een linkse docentenorganisatie en in augustus 1936 verdween, vroeg de ARMH om hulp. „Onze zoektocht begint altijd met een verzoek van een familielid”, legt González uit. Alleen als er concrete getuigenissen zijn over een locatie, kan er gegraven worden.

Tijd verstrijkt

„We zijn heel afhankelijk van *memoria oral*”, zegt Malena García terwijl ze een regendruppel van haar gezicht veegt. Zij onderhoudt namens de ARMH contact met de families. „In dit geval hebben getuigen de executie als kind meegemaakt. Hoe meer tijd er verstrijkt, hoe lastiger het wordt om betrouwbare informatie te verkrijgen.” Dat blijkt als de landeigenaren, Cubo Cruz en Gloria Pérez, komen aanlopen. Cruz zegt dat zijn opa de executie gezien heeft en dat hij daarna de twee mannen heeft begraven. Maar Cruz herkent zijn opa niet op een foto van de getuige die volgens het ARMH-onderzoek de twee lichamen zou hebben begraven.

Na drie dagen graven moet het team concluderen dat het tweede lichaam spoorloos blijft, ook na een tweede zoektocht op deze plek. Misschien is het lichaam weggehaald in de bijna negentig jaar die zijn verstreken sinds de executie, of klopt de getuigenis niet, zegt González. Of het gevonden lichaam van de vermiste leraar is, weten de onderzoekers niet zeker, hoewel er wel twee resten van penen bij het lichaam gevonden zijn. 's Middags komen de familieleden van de leraar kijken. Dna-onderzoek moet uitwijzen of het echt hun opa is.

Advertentie

BijzondereZaken.nl

Zoek & vind alle zaken die bijzonder zijn!

Zaken & Transacties

28 JAAR ERVARING

CURSUS DAYTRADEN 675
ex btw

2e persoon half geld

Gewoon winst, geen gedoe

Originele reacties cursisten

Schoen vol winst

Zoete beloning
Gemiddeld €235 per week, dat is toch veel lekkerder dan chocoladeletters.

Boven de 40%
Door de winst hebben we lekkers voor jullie gekocht. Boven de 40%, mag dat?

Geen taaie
Niks taai, alles lekker. Live oefenen met een subtiel stout randje.

Volgende cursusdata in Hotel vd Valk Breukelen:
maandag 8 dec, vrijdag 19 dec en maandag 29 dec

Let op! U kunt snel veel winst boeken maar net zo snel veel verlies lijden

www.robwessels.nl 010 519 21 15

Adverteren? Zaklike Media - info@zakliken.nl - Telefoon 010 - 436 91 24

Boeren blokkeren de weg in de Europese wijk in Brussel, maart 2024. FOTO OLIVIER MATTHYS/EP

REPORTAGE **LANDBOUWBORREL**

Boeren en bitterballen in Brussel op de Nederlandse landbouwborrel

Europarlementariërs, de agrarische sector, lobbyisten en diplomaten borrelen in het hart van Europa en maken zich samen zorgen.

Anouk Boone
BRUSSEL

Een trekker op een slagroomtaart. Het is weer eens wat anders dan een trekker op een snelweg. Ernaast de Nederlandse en Europese vlag. Er is reden tot feest in het Holland House in Brussel, op een steenworp afstand van het Europees Parlement: de Nederlandse landbouwborrel - 'de onmisbare netwerkvond voor de Nederlandse agrosector in Europa' - viert maandag haar dertigjarig jubileum.

Een affiche met de tekst 'Iedere dag BBBeter' benadrukt dat Jessica van Leeuwen, Europarlementariër voor de BBB, vanavond gastvrouw is. 'Beter' gaat het de laatste bepaald niet met de partij, die drie zetels verloor bij de Kamerverkiezingen. In de goedgevulde ruimte ontbreekt een belangrijk gezicht, dat haar partijleider Caroline van der Plas.

„Het zou best kunnen dat ze er een volgende keer wel bij is”, reageert Van Leeuwen kort. De netwerkbijeenkomst is volgens haar partijoverstijgend: „Het is niet bedoeld om

onszelf op de borst te slaan, het gaat hier om de verbinding met elkaar. Want al mogen we het vaak oneens zijn, we moeten het uiteindelijk met elkaar samen doen”.

De landbouwborrel werd in 1995 mede-opgericht door toenmalig EU-correspondent (voor Veronica nieuwsradio) Willem Kootstra. „Uit eigenbelang, al diende het in de praktijk gelukkig ook het algemeen belang”, knipoogt hij via een schermverbinding. De borrel wordt eens per kwartaal georganiseerd door Europarlementariërs van verschillende politieke kleur, die zitting hebben in een van de landbouwcommissies. Naast Van Leeuwen zijn dat Ton Diepeveen (PVV), Anna Strolenberg (Volt), Bert-Jan Ruissen (SGP), en tot voor kort Anja Hazekamp (Partij voor de Dieren).

Concurrentievermogen

Hoewel Europese boeren op dit moment niet de straat op gaan uit protest, is er nog altijd reden voor minner. In de onderhandelingen over de nieuwe Brusselse meerjarenbegroting (2028-2034) moet het landbouwbudget - momenteel goed voor ruim een derde van de EU-begroting - op de schop. Commissievoorzitter Ursula von der Leyen wil het budget gebruiken om het industriële concurrentievermogen van Europa te herstellen en een impuls te geven aan de versterking van de defensie.

De zorgen hierover zijn „groot”, zegt Van Leeuwen. Maar, hier wordt geborrel. Terwijl de eerste schui-

mende glazen Heineken worden leeggedronken, verwoordt Jean Rummenie, demissionair staatssecretaris van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (BBB), de visie in de zaal: „Defensie is belangrijk, maar zonder voedsel kan je niet vechten”. Er klinkt applaus.

Femke Wiersma, demissionair minister van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (BBB) is in Brussel voor een overleg met Europese collega's. Op hoge hakken met glitsters spreekt ze de circa honderd aanwezigen toe. Ze bejubelt het agrarische arbeidsethos - er wordt instemmend geknikt - en de boerenmentaliteit. „Je wordt geen boer, je bent het.”

■

Je wordt geen boer, je bent het

Femke Wiersma demissionair minister van Landbouw

Wiersma vervolgt: „Ik heb zelf ook op de trekker gezeten en ik weet hoeveel moeite het kost om zelf een product te produceren”. Dan serieuzer, in lijn met Rummenie: „Weerbaarheid en welvaart beginnen met het op orde stellen van je voedselproductie, inclusief export, zeker nu Europa op een [geopolitiek] kruispunt staat”.

Wiersma pleit voor „minder onwerkbare regels, minder gedoe” en „meer waardering voor de sector”. In

vragen komt onder meer de 'versimpelingsagenda' van Eurocommissaris Christophe Hansen (Landbouw) aan bod, waarbij milieuregels moeten worden versoepeld. Bert-Jan Ruissen, Europarlementariër voor de SGP, stapt naar voren. „Politiek is dit een goed moment om die agenda breder te trekken.” De Europese Volkspartij en de Conservatieven, de fracties waartoe de BBB en de SGP behoren, hebben recent bij versimpelingsvoorstellen laten zien de samenwerking met radicaal-rechts niet uit de weg te gaan.

Ruissen, met trots: „Het Europees Parlement heeft op basis van een amendement van ons uitgesproken dat de Nitraatrichtlijn [die het gebruik van stikstof in de landbouw reguleert] moet worden herzien”. Aan een van de statafels fluistert Europa-kenner en journalist Jan Werts een jongere collega in het oor: „De herziening van de Nitraatrichtlijn is al zo'n twintig jaar aan de orde, het gebeurt alleen nooit”.

Kristallisatiepunt

Schalen met bitterballen komen voorbij. Lange mannen in pak, zonder stropdas en met namen als 'Ger', 'Jan', 'Bert' en 'Jelte', zijn het zonder uitzondering met elkaar eens over het belang van de landbouwborrel. „Ik ken weinig andere sectoren die hetzelfde doen, hier wordt als coalitie gedacht”, stelt Jan Huitema, akkerbouwer en voormalig VVD-Europarlementariër (2014-2024), die de borrel zelf tientallen keren organi-

seerde. „Dit is een fantastisch mooi kristallisatiepunt in het Brussels, in informele sfeer”, zegt Ruissen.

„Waar is politiek zo toegankelijk als hier?”, zegt Sascha Bollerman, hoofd internationaal kennis- en innovatiebeleid van het Nederlandse Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur. „Hier kan je zomaar op een topdiplomaat of zelfs de minister afstappen, zonder tussenkomst van een woordvoerder.”

Hoewel de boeren niet langer demonstreren, betekent dat niet dat er tevredenheid heerst. „Ze zijn simpelweg murw geslagen”, zegt Huitema. Naast budgettaire zorgen is er een ander punt van onrust: het beoogde vrijhandelsakkoord tussen de EU en de Mercosur-landen (Argentinië, Brazilië, Paraguay en Uruguay). „Daar gelden andere regels, bijvoorbeeld rondom antibioticagebruik, die een ongelijk speelveld creëren”, zegt BBB'er Van Leeuwen.

Al snel wordt er weer gelachen. Om kwart voor negen, een kwartier voor het formele einde van de borrel, bestelt minister Wiersma nog een glas witte wijn. „Heel veel zaken waar boeren in Nederland belemmeringen in ervaren - denk aan natuurbescherming, waterkwaliteit, en stikstofbeleid - vinden zijn oorsprong in Brussel”, zegt de minister. Maar vanuit Den Haag naar Brussel wijzen? „Nee, helemaal niet. Als bewinds- en tussenpersoon heb ik het altijd gedaan”, glimlacht ze, op weg naar de uitgang.

Meta-baas Mark Zuckerberg tijdens een toespraak, eerder deze maand. FOTO JEFF CHIU/ AP

ANALYSE **SOCIALE MEDIA**

Door de snelle opkomst van TikTok vervalt de aanklacht tegen Meta's monopolie

Meta hoeft Instagram en WhatsApp niet af te stoten, nu een rechter bepaald heeft dat het bedrijf geen monopolist op de markt van sociale media is.

Marloes de Koning en Jurd Eijssvoegel
AMSTERDAM

Met een verwijzing naar een bekende Hollywood-film uit 2010 liet een Amerikaanse rechter vorig jaar al doorschemeren dat Meta (het vroegere Facebook) zich niet schuldig maakt aan monopoliepraktijken. Dat bevestigde hij dinsdag in een belangrijk, voor Meta bevrijdend vonnis.

Vijftien jaar geleden was Facebook zo dominant in het aanbod van sociale media dat een film over het bedrijf 'The Social Network' kon heten: iedereen begreep dat die over Facebook ging. Maar „wat zijn de tijden veranderd”, begon rechter James Boasberg in 2024 een tussenvernis.

Het aanbod van sociale media is in de afgelopen jaren zo sterk veranderd, onder meer door de opkomst van TikTok, dat allang geen sprake meer is van een dominante positie van Meta, laat staan van een monopolie.

Stroomversnelling

Zoals een mens nooit twee keer in dezelfde rivier kan staan, haalde de rechter deze dinsdag in zijn vonnis de Griekse filosoof Heraclitus aan, „zo razen de stroomversnellingen van de sociale media ook zo snel voorbij dat de rechtbank nimmer twee keer in dezelfde zaak kan staan.” Ofwel: de aanklacht die concurrentiewaakhond FTC (Federal Trade Commission) in 2020 aanhan-

gig maakte, heeft nu, vijf jaar later, geen basis meer in de werkelijke marktverhoudingen. Die zijn namelijk compleet veranderd.

Het vonnis van Boasberg was dinsdag voor de toekomst van Meta, eigenaar van WhatsApp, Facebook en Instagram, een overwinning van grote betekenis. Omdat de rechter de FTC-beschuldiging dat Meta een monopolie op de markt van sociale netwerken heeft van tafel veegde, hoeft het bedrijf niet opgesplitst te worden. Het mag Instagram en WhatsApp houden.

TikTok is, in de woorden van de rechter, nu Meta's krachtigste concurrent

Toen de FTC in 2020 haar aanklacht formuleerde, was Meta oppermachtig, mede omdat het in 2012 Instagram had ingelijfd en twee jaar later ook WhatsApp. Dat zag de FTC als een te grote machtsconcentratie op de markt van platformbedrijven die mensen persoonlijk met elkaar verbinden: familie, vrienden, oude bekenden en voormalige klasgenoten.

SnapChat werd destijds gezien als grootste concurrent van Meta. TikTok werd niet eens genoemd - niet in de aanklacht van de FTC, en evenmin in verzoeken van Meta, in 2021 en 2022, om de hele rechtszaak af te blazen. Want een serieuze bedreiging voor Meta leek TikTok nog niet. Terwijl het nu, in de woorden van de rechter, de krachtigste concurrent voor Meta is.

En Meta, nog altijd een machtig bedrijf, heeft nog meer concurrentie gekregen in de slag om aandacht van de gebruiker. Diens schermtijd moet worden gedeeld met TikTok, You-

Tube, gamingplatformen als Roblox en alternatieven voor WhatsApp zoals Telegram, Discord en Signal. Rechter Boasberg, die erom bekendstaat dat hij zelf niet op socials zit, liet zich door marktanalyses overtuigen dat er (inmiddels) gezonde concurrentie is.

Nog een andere trend ondergroef de onderbouwing van de FTC. De toezichthouder definieerde Meta als bedrijf dat een enorme rol heeft in de sociale netwerken van mensen, een cruciaal instrument om contact te houden met familie en vrienden. De berichten die mensen op Meta's platformen zien, zouden vooral van die contacten zijn.

Maar de tijdlijnen van gebruikers laten tegenwoordig vooral een heel ander soort berichten zien. Het zijn allang geen chronologische presentaties meer van foto's en berichtjes die je contacten hebben geplaatst. In plaats daarvan bepaalt een onbekend algoritme wat je te zien krijgt op basis van allerlei data over jou.

Nieuwe caravan

Die keuzes zouden moeten aansluiten bij je belangstelling. En die betreft niet per se de nieuwe caravan van je vader. Het zijn vaak bewegende beelden; posts van influencers met veel volgers, die een nog bredere verspreiding krijgen door dat het algoritme concludeert dat ze populair zijn. Die korte filmpjes kunnen over van alles gaan, van katten tot seks, crypto, nieuws en hobby's.

Facebook en Instagram zijn daardoor minder belangrijk voor het onderhouden van sociale contacten. Ze zijn meer gaan lijken op een medium als YouTube, waar de volgende video begint zodra de vorige is afgelopen. Of op TikTok. „TikTok redde Meta in de rechtbank”, concludeerde Politico. En: „Het vonnis lijkt wel een necrologie van het tijdperk waarin sociale media nog echt 'sociaal' waren.”

Adviesprijs v.a. 139,-
99,-

GRAYPANTS Wick tafellamp

- › Draagbare en draadloze sfeermaker
- › Touch sensor met 4 verschillende lichtstanden
- › Geniet van 150 uur verlichting op een opgeladen accu

Ontdek de veelzijdige Wick tafellamp: een perfecte mix van klassieke charme en moderne functionaliteit. Met een handige touch-sensor en vier lichtstanden kan Wick moeiteloos schakelen tussen sfeervol kaarslicht en helder leeslicht. Geniet draadloos van wel 150 uur verlichting, waardoor Wick de ideale reis- of tafelgenoot is voor lange avonden.

In de kleuren

Bestel nu > nrcwebwinkel.nl/wick

Druk jouw stempel op morgen

Zet je volgende carrièrestap met YER

Detachering • **Recruitment** • Consultancy

Scan de QR-code en
bekijk alle vacatures

www.yer.nl/nrc

COO

Bedrijf | Eternal Sun maakt zonlicht. Als wereldleider in testapparatuur voor zonnepanelen biedt het bedrijf geavanceerde zonnemulatoren en inspectiediensten aan topklanten wereldwijd. Functie | Als COO ben je verantwoordelijk voor het optimaliseren van de operationele prestaties van Eternal Sun. Je leidt de transitie van schaalvergroting naar innovatie gedreven groei, waarbij snelheid, flexibiliteit en samenwerking centraal staan. Je speelt een sleutelrol in het realiseren van ambitieuze omzetdoelstellingen en het versterken van de internationale positie.

📍 Den Haag 🏢 High Tech 🎓 Master
🕒 +10 jaar 💰 Uitstekende arbeidsvoorwaarden

Contactpersoon YER:
Victor Latumahina, +31 6 292 392 36

Lead Engineer Elektrotechniek

Bedrijf | Stantec is een wereldwijd opererend advies- en ingenieursbureau dat zich richt op inrichting van de fysieke leefomgeving. In Nederland werken 500 medewerkers verdeeld over 5 locaties. Functie | Zet jij je expertise graag in op uitdagende, complexe projecten voor grote aansprekende klanten? Dan is dit jouw ideale vervolgstap! Als Lead Engineer Elektrotechniek bij Stantec leid je elektrotechnische projecten van ontwerp tot oplevering. Je coacht en begeleidt een team van junior en medior engineers en fungeert als contactpersoon voor (interne) stakeholders en klanten.

📍 Nederland/hybride 🏢 Consultancy 🎓 Hbo/w.o
🕒 +5 jaar 💰 € 80.000 - € 100.000/jaar

Contactpersoon YER:
Bram Mutsaerts, +31 6 211 346 67

Finance Manager

Bedrijf | ABEO Group (omzet €248,7 mln) is internationaal marktleider in sport, leisure en "sportainment" en actief in meer dan 100 landen. In Nederland opereert ABEO via merken zoals Janssen-Fritsen, Bosan, Gymnova, Schelde Sports en ELI Play. Functie | Je bent verantwoordelijk voor het financiële beheer van alle Nederlandse entiteiten, geeft leiding aan een team, optimaliseert processen en bent de schakel tussen lokaal management en het internationale hoofdkantoor. Je werkt nauw samen met divisiecontrolling en draagt bij aan digitalisering en verbeterprojecten.

📍 Helmond 🏢 Recreational 🎓 Wo/Bachelor
🕒 +10 jaar 💰 Uitstekende arbeidsvoorwaarden

Contactpersoon YER:
Rob Engels, +31 6 455 788 00

Salesmanager ERP Solutions

Bedrijf | Internationale IT-dienstverlener met focus op digitale transformatie en Microsoft Dynamics 365. Ondernemende cultuur, mensgericht en samenwerkingsgedreven. Wereldwijd erkend als toonaangevende Microsoft-partner. Functie | Jij wordt de strategische spil in het verder uitbouwen van de Microsoft Dynamics 365-praktijk. Je combineert visie en leiderschap met een sterke commerciële drive en weet samen met je team van 12 professionals de marktpositie te versterken. Je werkt nauw samen aan duurzame groei en de koers van de organisatie.

📍 Nederland/hybride 🏢 IT 🎓 Bachelor/Master
🕒 +10 jaar 💰 Uitstekende arbeidsvoorwaarden + bonus

Contactpersoon YER:
Rob Engels, +31 6 455 788 00

YER. Al bijna 40 jaar toonaangevend in topfuncties binnen het hogere segment.

BEN TIGGELAAR — MOOI WERK

Hoe krijgt je project meer prioriteit?

ILLUSTRATIE NRC

Ben Tiggelaar schrijft wekelijks over persoonlijk leiderschap, werk en management.

Net als in de eredivisie heb je in elke organisatie twee rijtjes. - Het linkerrijtje. Dat is het werk dat móet gebeuren. De directie bemoeit zich er persoonlijk mee, er zijn prestatie-indicatoren aan gekoppeld, als dit werk blijft liggen, heb je een probleem. - Het rechterrijtje. Werk dat de moeite waard is, maar de verantwoordelijkheid ligt bij een ondersteunende afdeling, zoals hrm of communicatie, je wordt er niet op beoordeeld en er is geen deadline. Ik stel mezelf graag deze twee vragen. 1. In welk rijtje sta ik? 2. Als ik rechts sta en vind dat ik links hoor, hoe kom ik daar dan?

Vraag 1: in welk rijtje sta ik? Als je aan een klus begint, is het goed om te weten waar je staat. Zelf wil ik dat bijvoorbeeld graag weten wanneer ik een seminar in een organisatie verzorg. Hier zijn drie indicatoren die je vertellen of je in het linker- of rechterrijtje staat. **- Hoe concreet is het doel?** Wordt er gestreefd naar een meetbare uitkomst, is er een deadline, een serieus budget? Of draait het om goed bedoelde vaagheid ('verbinding') die volgend jaar weer worden ingewisseld voor iets anders ('eigenaarschap')? **- Wie doet er mee?** Als de directie zelf betrokken is, dan is het waarschijnlijk belangrijk. In mijn werk weet ik dat ik in het rechterrijtje sta als ik tijdens een project alleen contact heb met de hr-manager of een externe projectleider. **- Wat is de aanpak?** Stel, je werkt aan een project op het gebied van diversiteit en inclusie. Of burn-outpreventie. Ligt de verantwoordelijkheid voor de uitvoering dan bij individuele medewerkers? Worden er bijvoorbeeld trainingen georganiseerd waar je leert hoe je aan dit onderwerp kunt bijdragen? Of wordt er daadwerkelijk ingegrepen in de systemen? Worden werkprocessen aangepast, zijn er quota, of is er een bovengrens aan het aantal werkuren? Gedragswetenschappers noemen dit een *i-frame* en een *s-frame*. Het individuele frame is

typisch iets voor het rechterrijtje. Een systeem-frame vind je alleen bij onderwerpen bovenin het linkerrijtje.

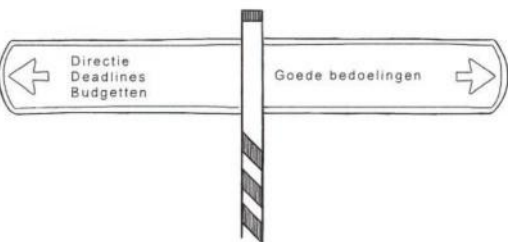
Vraag 2: hoe kom ik van rechts naar links?

Uitvinden waar je staat, lukt meestal nog wel. Maar hoe beweeg je van het rechter- naar het linkerrijtje? Drie adviezen.

- Koppel je plan aan de hoogste prioriteiten. Welke doelen staan bovenaan in het linkerrijtje van jouw organisatie? En wat zijn belangrijke bottlenecks bij die doelen? Is er sprake van technische, procedurele of personele problemen? Als je plan serieus bijdraagt aan het oplossen van zo'n probleem, is een plek in het linkerrijtje binnen handbereik. Voorbeeld: je werkt bij personeelszaken en wil mensen met een migratieachtergrond een eerlijke kans bieden. Om te zorgen dat je streven niet slechts als 'lovenswaardig' wordt gezien, maar serieus wordt aangepakt, maak je inzichtelijk hoe het personeelstekort in het bedrijf kan worden opgelost door breder en creatiever te werven.

- Sluit aan bij wat beslissers willen. Welke stokpaardjes heeft de directie naast het dagelijkse werk? Is dat duurzaamheid, vooroplopen in techniek of bijvoorbeeld een goede reputatie bij het publiek? Kun je daar een link mee leggen? Tips: sluit aan bij actuele kansen en problemen in het bedrijf of de samenleving; maak de kortetermijnvoordelen duidelijk; maak het makkelijk en veilig om een beslissing te nemen. Voorbeeld: je maakt je als ict'er zorgen om digitale veiligheid. Om op de agenda te komen bij je directie, praat je niet over de technische aspecten, maar beschrijf je de commerciële, juridische en publicitaire risico's van een cyberaanval. Je stelt geen totaaloplossing voor, maar een behapbare eerste stap.

Hoe kom ik van rechts naar links?

- Manage jezelf. Soms moet je je plan *tweaken* [aanpassen] om hoger op de prioriteitenlijst te komen. Dat kan voelen als verlies. Het oorspronkelijke, elegante idee dat helemaal van jou was, wordt aangepast en krijgt mede-eigenaren. Anderzijds laat onderzoek naar 'minderheidsin-vloed' zien dat consistentie óók kan werken. Wie langdurig één geluid laat horen, kan uiteindelijk zijn onderwerp op de agenda krijgen. Denk aan het succes - na jaren - van de artsen en onderzoekers die de strijd aanbonden met de tabaksindustrie.

In beide gevallen help je je motivatie door jezelf te herinneren aan je doel en door je progressie (van rechts naar links) bij te houden. Heb je deze maand bijvoorbeeld extra supporters gewonnen?

Voorbeeld: je werkt bij een gemeente en wil dat er meer aandacht komt voor eenzaamheid onder ouderen. Je sluit aan bij een project op het gebied van wijkgericht werken. Samen met wijkambtenaren en burgers werk je je plan verder uit. Na een tijdje is het niet meer jouw plan, maar hun plan. Dat voelt af en toe vervelend, maar elke maand zie je de kans op uitvoering groter worden.

Praktisch

Het maakt echt uit of je werk in het linker- of rechterrijtje staat. Langdurig sleuren aan iets dat voor je collega's geen prioriteit heeft, leidt tot frustratie, boosheid en uitputting. En hoe sterker je je verbonden voelt met een idee of project, hoe harder het aankomt wanneer anderen de waarde niet zien.

Er zijn strategieën om van rechts naar links te schuiven. Maar soms moet je ook gewoon accepteren dat wat jij belangrijk vindt, kansloos is bij je huidige werkgever. Dan is het tijd om een transfer te overwegen naar een andere club waar je wel de kans krijgt om te scoren.

KLIMAATTOP

In Belém wordt de routekaart geschetst naar het einde van fossiele brandstoffen

Tachtig landen deden in Belém een oproep een routekaart op te stellen richting het eind van fossiele brandstoffen.

Laura Wismans
AMSTERDAM

Fossiele brandstoffen zijn op de klimaattop in Belém de olifant in de kamer. Het gaat er over allerlei voor het klimaat belangrijke zaken: uitstootdoelen die landen zich stellen voor broeikasgassen, weerbaarheid tegen klimaatverandering, geld om klimaatproblemen op te lossen. Maar in de officiële onderhandelingen gaat het nergens over fossiele brandstoffen. Terwijl die juist een gigantisch deel van de uitstoot van broeikasgassen veroorzaken en de aarde opwarmen. „Uitfasen van fossiele brandstoffen mag niet genegeerd worden. Wij zeggen vandaag heel, heel duidelijk: dit onderwerp moet in het hart van deze COP een plek krijgen”, zei Ed Miliband, de Britse staatssecretaris voor Energie, dinsdag in Belém.

Samen met een twintigtal ministers riep Miliband namens tachtig landen, waaronder Nederland, op een routekaart op te stellen naar het eind van het gebruik van fossiele brandstoffen. „De wetenschap is duidelijk. De kostbare gevolgen van doorgaan met fossiele brandstoffen worden dagelijks gevoeld”, zei de Colombiaanse minister voor Milieu Irene Vélez Torres tijdens de persconferentie. „Er moet deze COP resultaat komen. En dat resultaat moet een routekaart zijn.” Ook ministers uit Duitsland, Kenia en Sierra Leone kwamen aan het woord. De oproep wordt breed gedragen, was de boodschap van deze sprekers uit diverse hoeken van de wereld. Maar een aantal relevante landen ondersteunt de oproep niet: de oliestaten. Het is dus allerminst gezegd dat tijdens deze COP wordt afgesproken dat die routekaart worden opge-

Activisten lopen op de klimaattop in Belém in een 'begrafenisstoet' voor fossiele brandstoffen. FOTO PABLO PORCIUNCULA / AFP

steld. Het is nu een van de spannendste onderwerpen in Belém. Twee jaar geleden, op de klimaattop in de olieproducerende Verenigde Arabische Emiraten, bevatte de slotverklaring een verrassend punt, voor het eerst werd een 'transitie weg van fossiele brandstoffen' genoemd. Een prominente plek had het niet, maar dankzij het zinnetje kreeg de slotverklaring het predicaat 'historisch'.

Transitie
Details werden toen niet genoemd. Geen plan, geen tijdlijn. Olielanden hebben sindsdien terugtrekkende bewegingen gemaakt. Een transitie weg van fossiel was geen harde afspraak, was de lezing van Saoedi-Arabië na afloop van COP28, maar een optie

tussen de andere opties. Vorig jaar in Azerbeidzjan, ook een oliestaat, is er niet verder over gesproken. Brazilië stelt zich opvallend neutraal op. President Lula da Silva noemde voor de klimaattop de noodzaak om van fossiele brandstoffen af te komen. Maar energieminister Marina Silva benadrukte tegenover *The Guardian* dat zo'n routekaart vrijwillig zou moeten zijn. „Als we een gebied bereiden dat er nogal grimmig uitziet, is het goed dat we een kaart hebben. Maar die dwingt ons niet om te reizen of te klimmen”, vervolgde ze omfloerst. Al Gore, Amerikaans ex-vicepresident en milieuactivist, bekritiseert in de *Financial Times* de opstelling van Saoedi-Arabië. Het land zou in Belém „despieërballen laten rollen” in discus-

sies over olie en gas. „Saoedi-Arabië lijkt vastbesloten een veto uit te spreken, alleen om zijn royale inkomsten te beschermen. Ik hoop dat de rest van de wereld zich verzet tegen deze obsessie hebzucht en roekeloosheid.” Dinsdag publiceerden de Brazilianen een eerste aanzet voor wat zij de 'mutirão' noemen, een document met afspraken over onderwerpen naast de officiële agenda. Ministers onderhandelen deze week over de definitieve tekst. Fossiele brandstoffen worden twee keer genoemd: in een rijtje gewensteroute kaarten, naast tegengaan van ontbossing, en in combinatie met verbeteringen in energie-efficiëntie. Op beide plekken staan ook mogelijke tekstvoorstellen waarin fossiele brandstoffen niet worden genoemd.

„De huidige verwijzing in de tekst is zwak en wordt gepresenteerd als een mogelijkheid”, klonk het op de persconferentie van de voorstanders van een routekaart. „De formulering moet sterker worden, en het voorstel moet worden aangenomen.” De kans is klein dat de oliestaten akkoord gaan. „Ze hebben op de COP in Dubai ook ingestemd met een tekst waarin fossiele brandstoffen genoemd worden”, zegt David Waskow van het World Resources Institute in een gesprek met de pers vanuit Belém. „Maar ik denk dat ze nu alleen zullen instemmen met een heel brede formulering, waarin fossiele brandstoffen onderdeel zijn van iets groters, niet met een routekaart specifiek voor fossiele brandstoffen.”

EUROPESE UNIE

BBB zit met handelsverdrag Mercosur in zijn maag

Het demissionaire kabinet en een Kamermeerderheid geven groen licht voor het handelsverdrag Mercosur. VVD is voor, BBB is tegen.

Erík van der Walle
DEN HAAG

Ook nu het demissionaire kabinet én een Kamermeerderheid het handelsverdrag Mercosur steunen, blijft coalitiepartij BBB zich grote zorgen maken over de gevolgen ervan voor de Nederlandse boeren. Partijleider Caroline van der Plas noemt het „best heel lastig” dat het kabinet, gevormd door VVD én de BoerBurgerBeweging (BBB), het EU-verdrag met vier Zuid-Amerikaanse landen omarmt. „Ik vind het moeilijk dat Nederlandse boeren en voedselverwerkers aan de ketting worden gelegd terwijl we tegelijkertijd een akkoord sluiten met landen waarin de standaarden en controles structureel lager liggen”, zei Van der Plas woensdag in een Kamerdebat over het handelsverdrag met Brazilië, Argentinië, Paraguay en Uruguay.

Afgelopen vrijdag kwam het demissionaire kabinet met een positief oordeel over het Mercosur-verdrag waar maar liefst 25 jaar over is onderhandeld. Daarbij gaat het vooral om het stimuleren van de agrarische handel. De positie van BBB is extra delicaat omdat deze partij met minister van Landbouw Femke Wiersma in het kabinet is vertegenwoordigd. „Ons standpunt is duidelijk”, onze zorgen over de gevolgen voor de boeren zijn er nog steeds”, zei Van der Plas.

Nederland handelsland
Demissionair staatssecretaris Aukje de Vries (Buitenlandse Handel, VVD) ziet vooral positieve economische gevolgen van het EU-verdrag dat vermoedelijk volgende maand wordt getekend. „Nederland is een handelsland en een derde van alle banen heb-

Aukje de Vries (VVD), demissionair staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Volgens De Vries heeft het akkoord vooral positieve gevolgen. FOTO LINA SELG/ANP

ben wij te danken aan die handel”, zei ze in het debat. Ook betere toegang tot cruciale grondstoffen heeft een rol gespeeld in het positieve advies, zei De Vries. Met name de grote beschikbaarheid van lithium, belangrijk voor de productie van batterijen, speelt daarbij een rol. De Vries benadrukte in de Kamer dat er ook nadelen aan het verdrag zitten. „Zo'n handelsverdrag bevat inderdaad niet alleen voordelen. Als kabinet hebben we naar het totale pakket gekeken en het is aan de Tweede Kamer om hier een oordeel over te geven.” Een rapport van Wageningen Social & Economic Research laat zien dat agrarische bedrijven te maken krijgen „met iets lagere prijzen voor hun gewassen, melk of

vees, terwijl diervoeder iets duurder wordt”. Critici wijzen op het risico van extra ontbossing in de Amazone als gevolg van het verdrag. In de nieuwe samenstelling kan het Mercosur-verdrag op een kleine meerderheid rekenen. Behalve coalitiepartij VVD zijn D66, CDA, JA21 en Volt voorstander. Zij zijn sinds de laatste verkiezingen goed voor 76 zetels. PVV-Kamerlid Gidi Markuszower vroeg Van der Plas waarom coalitiepartner BBB het handelsverdrag niet heeft tegengehouden. Volgens Van der Plas was het anders gelopen als de PVV, ook tegenstander van het verdrag, nog in het kabinet had gezeten. „Iedereen mag weglopen wanneer die wil, maar feit is wel dat dit kabinet is blijven doorwerken.”

Advertentie

HOE WORD JE EEN HEILIGE?

Sint Maarten, Sint Nicolaas, Sint Franciscus: allemaal dragen ze de titel 'Sint' dankzij de wonderen die ze zouden hebben verricht. Maar wie beslist dat - en hoe werkt dat?

Luister de podcast NRC Onbehaarde Apen

NRC Onbehaarde Apen – Elke week
NRC Audio-app

nrc.nl/onbehaardeapen
Ook via Spotify en Apple Podcasts

nrc

TAIWANREL

China boycot vis uit Japan na uitspraak Japanse premier over invasie Taiwan

Wieland van Dijk
AMSTERDAM

China stopt voorlopig met de invoer van Japanse visserijproducten. Dat melden verschillende Japanse media woensdag. Het is een nieuwe stap in de strijd die losbarstte nadat de Japanse premier Sanae Takaichi zich in een parlementair debat liet ontvallen dat een Chinese invasie van Taiwan een noodsituatie zou kunnen betekenen die inzet van Japanse militairen rechtvaardigt. De boycot is van Chinese officiële zijde nog niet publiek bevestigd. Maar vanwege de „woede” onder Chinezen over Takaichi's uitspraken zou er nu hoe dan ook nu

„geen markt” zijn voor Japanse producten, zei een woordvoerder van het Chinese ministerie van Buitenlandse Zaken woensdag op een persconferentie. China had de invoer van Japanse vis-, schaal- en schelpdierproducten pas eerder deze maand deels hervat, nadat die twee jaar had stilgelegen. Aanleiding daarvoor was de Japanse beslissing om afvalwater uit de verwoeste kerncentrale van Fukushima op zee te lozen. Ook nu is die lozing de officiële reden voor de invoerstop, meldt Kyodo. China zou volgens een bron van het Japanse persbureau „het afvalwater moeten monitoren”. China is voor de Japanse visserijsector de belangrijkste buitenlandse afzetmarkt. In 2022, voor het in-

voerverbod inging, was China volgens Japanse cijfers goed voor 22,5 procent van de export, met een waarde van 87,1 miljard yen (zo'n 610 miljoen euro tegen de toenmalige koers). In 2024 was dat bedrag gedaald tot 6,1 miljard yen, die werd verdiend met visserijproducten die niet voor consumptie zijn bedoeld, zoals parels. De botsing tussen China en Japan begon eerder deze maand toen de nieuwe Japanse premier Sanae Takaichi tijdens een parlementair debat vragen kreeg over een eventuele Chinese invasie van Taiwan. Takaichi zei toen dat zo'n inval een gevaar voor het voortbestaan van Japan kon betekenen, onder meer omdat cruciale scheepvaartroutes dan bedreigd zouden kunnen worden.

Huwelijk

Getrouwd:
Eyk Backer & Linda Koehorst
20-11-2025
Ouderkerk a/d Amstel

Overleden

Frank Robertson
17 september 1938
Den Haag
13 november 2025
onze trouwe clubgenoot,
Passepartout - LSC 1961

Bedroefd hebben wij kennisgenomen van het overlijden van

**Prof. dr.
Ruud Vergoossen RA**

Ruud was bijna twee decennia als hoogleraar Financial Reporting een gewaardeerd en geliefd lid van de Nyenrode-gemeenschap. Zijn gedrevenheid om theorie en praktijk met elkaar te verbinden heeft ons altijd geïnspireerd.

Wij zijn dankbaar voor alles wat hij heeft betekend voor Nyenrode en voor zovelen van ons persoonlijk.

Wij wensen zijn familie en dierbaren veel sterkte met dit verlies.

College van Bestuur en medewerkers van
Nyenrode Business Universiteit

Colofon familieberichten

Opgave van een familiebericht
Een familiebericht kunt u opgeven via nrcadvertieren.nl/familieberichten of een e-mail naar familieberichten@nrc.nl
Afdeling familieberichten
Bereikbaar op telefoonnummer: 020-7553052 (ma t/m vr 08.30 uur - 1700 uur) of via e-mail: familieberichten@nrc.nl
Sluitingstijden
Dinsdag t/m zaterdag tot uiterlijk 14.00 uur op de dag vóór plaatsing. Voor plaatsing op maandag uiterlijk vrijdag 16.00 uur.

REPORTAGE **SPORT**

De golfbaan in Oss is gegroeid. Daar vinden ze golf geen sport voor de elite

Een kwart van alle sportruimte in Nederland wordt ingenomen door golf. Hoe erg is dat? Op bezoek bij de golfbaan in Oss. „De mensen vinden het hier keigezellig.”

Door **Thijs Niemantsverdriet** en **Wouter van Loon**
Fotografie **Merlin Daleman**

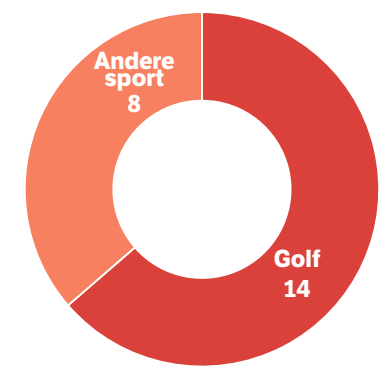
OSS

Jan van Erp moet zijn koffie even laten staan. Hij wordt naar binnen geroepen, waar twee oudere dames staan te wachten. Even later keert de eigenaar van golfbaan de Oijense Zij terug op het terras van zijn clubhuis, een tevreden glimlach op het gezicht. „Zo, net twee nieuwe leden verwelkomd.”

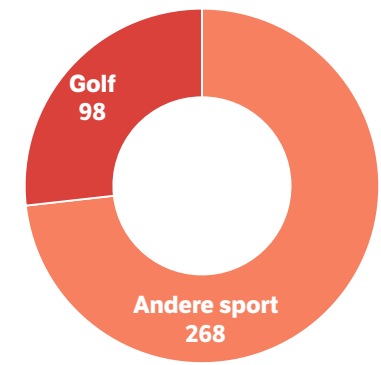
Het is eind augustus en de golfbaan, gelegen aan de noordrand van de gemeente Oss, baadt in een ochtendzonnetje. Bij de tweede hole staat een groepje mannen in polo's en korte broeken, er klinkt vrolijk gelach. Hoewel het een doordeweekse dag is, staat de parkeerplaats van de Oijense Zij al behoorlijk vol.

Twee derde is golfbaan

Groei van sportruimte,
in miljoenen vierkante meters
tussen 2010 en 2020

Oppervlakte van sport,
in miljoenen vierkante meters, in 2020

NRC 201125 / WWL / Bron: CBS/NRC

Van Erp, voormalig vertegenwoordiger in fokvarkens, draagt een eenvoudig donkergroen T-shirt en spreekt met een stevige Osssche tongval. Ooit, vertelt hij, was hier de boerderij van zijn ouders, waar hij opgroeide. Hij opende de golfbaan ruim twintig jaar geleden - hij bedacht het idee tijdens een bezoek aan een kennis in Engeland met een *driving range*. „Er was nog geen golfbaan in de gemeente Oss, een stad met zestigduizend inwoners. Ik dacht: dit moet slagen.”

Inmiddels heeft golfclub de Oijense Zij 260 leden en beslaat het terrein vijf hectare. Vier jaar geleden breidde hij de baan uit met twee extra holes, waardoor het de ‘qualifying status’ verkreeg - je kunt er je golfvaardigheidsbewijs (GVB) halen. De zaken gaan goed, zegt Van Erp: na een aantal moeilijke jaren door de kredietcrisis trok de toeloop weer aan. De „grootste klapper” was de coronapandemie, toen golf acht weken na de eerste lockdown als enige buitensport weer werd toegestaan. „De jeugd kwam toen ook. Twintig- en dertigjarigen die toch wat wilden doen en daar ook geld voor hadden, want verder was er niets.”

Golf groeit wél

De recente uitbreiding van de Oijense Zij bedroeg ruim een hectare (10.000 vierkante meter). Dat was de enige nieuwe sportruimte die de gemeente Oss er in de afgelopen vijftien jaar bij kreeg - terwijl de hoeveelheid vierkante meter sportruimte per hoofd van de bevolking er juist daalde. Dat past in een landelijke trend die NRC signaleert op basis van dataonderzoek. Waar andere sporten, zeker in grote steden, onder druk staan vanwege de strijd om ruimte, slaagt golf er wél in om flink te groeien. Van de 21 miljoen vierkante meter aan sportruimte die er tussen 2010 en 2020 in Nederland netto bijkwam, bestond 13 miljoen uit golfterreinen: twee derde van de groei. Zonder de golfbanen was de sportruimte per hoofd van bevolking in die periode met een halve vierkante meter afgenomen. In negen van de tien gemeenten die de grootste groei aan sportruimte kenden, werd tussen 2010 en 2020 een nieuwe golfbaan geopend.

Golf is - na voetbal, tennis en sportvissen - 's lands vierde sport: er zijn in Nederland op dit moment 452.000 geregistreerde golfers. Maar het is ook een tamelijk exclusieve bezigheid: van alle sportbeoefenaars zijn golfers met afstand het meeste geld kwijt aan hun lidmaat-

Golfbaan de Oijense Zij in Oss. De club telt 260 leden, het terrein beslaat vijf hectare.

schap, zo berekende het Mulier Instituut onlangs in zijn jaarlijkse ‘contributiemonitor’. Zo neemt een sport voor de bestergestelden inmiddels een kwart van alle beschikbare sportruimte in Nederland in: 101 miljoen vierkante meter, volgens branchevereniging de Nederlandse Golf Federatie (NGF).

Vooraf Noord-Brabant - en dan met name het oosten van de provincie - kent een hoge dichtheid aan golfbanen. Alleen al in de Metropoolregio Eindhoven liggen er achttien. In de gemeente Someren, ten zuidoosten van Eindhoven, opende in 2012 Golfbaan De Swinkelsche (90 hectare). In het naburige Astén, hetzelfde jaar: golfbaan Het Woold (80 hectare). In de gemeente Vught, sinds 2018: Bernardus Golf, gefinancierd door multimiljonair Robert van der Wallen (82 hectare).

Die Brabantse *boom* heeft volgens Kees van Geffen (lokale partij VDG) te maken met de verplaatsing van veeteeltbedrijven in het eerste decennium van deze eeuw. Van Geffen is wethouder Sport in Oss en was dat eerder ook al in de nabijgelegen gemeentes Uden en Ravenstein. Na de uitbraak van de varkenspest, zegt hij, kwamen er wettelijke maatregelen om stallen weg te krijgen bij kwetsbare natuurgebieden. „Er werden bedrijven verplaatst, daardoor ontstond er ruimte. Er waren in die tijd heel veel initiatieven voor golfbanen.”

Als wethouder in Oss was Van Geffen voorstander van de uitbreiding van de Oijense Zij. Het gaat om „een relatief laag-

De echte minima komen niet golfen, denk ik

Jan van Erp
eigenaar golfbaan de Oijense Zij

drempelige baan aan de rand van de stad”, zegt hij. Van Geffen erkent dat de golfsport veel ruimte inneemt („dat is wel een dingetje”), maar er is ook zoiets als vraag en aanbod: „Mensen hebben meer tijd en bestedingsruimte om te gaan golfen.” De uitbreiding die Van Erp realiseerde, prijst Van Geffen als „een stukje ondernemerschap.”

Ten koste van het overige sportaanbod ging die extra ruimte voor golf niet, zegt de wethouder. Hij erkent dat het aantal vierkante meter voor andere sporten in Oss is afgenomen, maar zag de afgelopen jaren ook het aantal leden van traditionele sportverenigingen licht dalen. „Mensen willen minder in clubverband sporten, en ook op tijden die niet aansluiten op het traditionele aanbod.” Bovendien, zegt hij, zet de gemeente in op „intensivering” van gemeentelijke sportaccommodaties, onder meer door de aanleg van kunstgrasvelden en openstelling van sportparken buiten de traditionele openingstijden.

Geen blaren

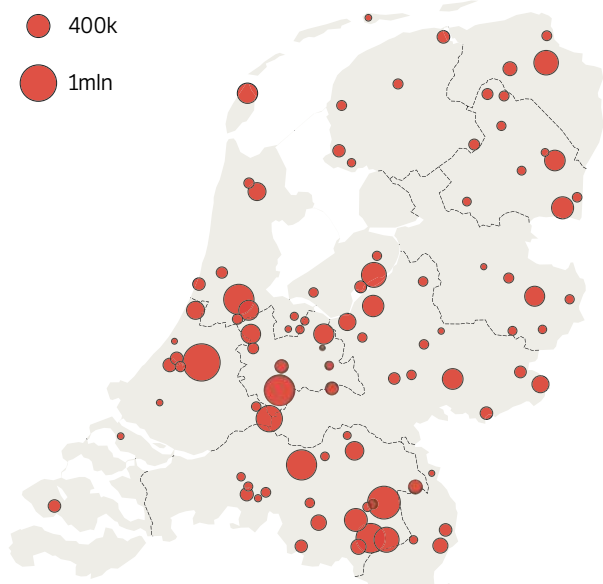
Bij de Oijense Zij komen de twee nieuwe leden langs het terras gelopen, op weg naar hun eerste hole. „Alles goed geregeld, dames?” vraagt Van Erp. „Hebben jullie ook een handschoen? Dan krijg je in ieder geval geen blaren.”

De „populatie” van de sport verandert snel, zegt Van Erp. „Golf wordt gewoner. Ik zeg altijd: je ziet hier de projectontwikkelaar én de timmerman.” Het imago van golf als sport voor de elite vindt hij onte-

Veel nieuwe golfbanen in Oost-Brabant

Uitbreidingen van golfbanen,
in vierkante meters tussen 2010 en 2020

- 100k
- 400k
- 1mln

NRC 201125 / WWL / Bron: CBS/NRC

recht - in ieder geval hier, op zijn baan. „Ze zeggen wel eens: hoe kleiner de bal, hoe groter de kwal. Dat is in Oss niet zo. We verwachten hier wel dat je netjes gekleed bent, in polo of T-shirt, maar de mensen hier vinden het keigezellig.”

Van Erp ziet zijn baan als laagdrempelig en toegankelijk voor iedereen. Hij heeft spelers uit alle leeftijdscategorieën. Hoewel gepensioneerd ouderen „een grote groep” vormen, komen er bij de Oijense Zij ook twintigers en dertigers. „De enige groep die moeilijk op de golfbaan te krijgen is, zijn kinderen.”

Dat komt ook door de kosten. Waar de golfer bij een traditionele 18-holesbaan al gauw 1.000 à 1.5000 euro aan contributie kwijt is, betaal je bij de Oijense Zij - met vijf hectare een kleine baan - voor een jaar onbeperkt golfen 615 euro, met een „behoorlijke korting” als je ook lid bent van een andere club. Een dagkaart is 30 euro; een ‘ballenkaart’ voor tien afslagen op de driving range kost de bezoeker 10 euro.

„Je kunt golf zo duur maken als je zelf wil”, zegt Van Erp. „Qua spullen heb je een set golfclubs voor 300 euro, maar ook voor 15.000. Schoenen en kleding is hetzelfde verhaal. Al besef ik dat 300 euro voor sommige mensen heel veel geld is. De echte minima komen niet golfen, denk ik.”

Kostbare aangelegenheid

Bij de Nederlandse Golf Federatie erkennen ze dat hun sport een prijzige bezigheid is. Al vindt algemeen directeur Jan

van Merwijk de vergelijking met de kosten bij andere sporten „niet helemaal eerlijk”. Voetbal- of tennisclubs, zegt hij, bevinden zich bijna altijd op door de gemeente gefinancierde sportparken, terwijl golf „nul bijdrage van gemeentes” krijgt. „Het onderhoud wordt helemaal door de golfers zelf opgebracht. Een golfbaan heeft al gauw een stuk of vijf à zes greenkeepers nodig. Samen met alle grasmaaiers, grasprickers en zaaimachines is dat een kostbare aangelegenheid.”

Dat golfen veel ruimte in beslag neemt, ontkent Van Merwijk niet. Een 18-holesbaan is gemiddeld tussen de 50 en 80 hectare groot. Maar daar staat volgens hem veel tegenover. Vanwege de grote hoeveelheid golfers in Nederland is de bezetting van de banen hoog, „misschien wel hoger dan een gemiddeld voetbalveld of tennisbaan ergens in een stad”. En verder, zegt hij, bestaan golfbanen gemiddeld „voor de helft” uit groen: bomen, struiken en waterpartijen. Ze worden vaak ontwikkeld „in kale weilanden” of op oude vuilstortplaatsen. „Dat is niet-natuur of heel schrale natuur die door de komst van een golfbaan de functie van natuur krijgt - en de biodiversiteit stimuleert. Daar plegen wij vanuit de golfsport natuuronderhoud voor de BV Nederland.”

Remco Hoekman, bijzonder hoogleraar Sportsociologie en Sportbeleid aan de Radboud Universiteit, ziet in zijn onderzoek „geen aanwijzingen dat golf de ruimte voor andere sporten verdrijft.” De groei van het aantal golfbanen, zegt hij, is

„ook gewoon het gevolg van marktwerking. Door de vergrijzing neemt de vraag toe en in plattelandsgebieden is de grond relatief goedkoop.”

Volgens Hoekman zou de rol van de overheid vooral moeten liggen in stedelijke gebieden, waar de ruimte voor sport afneemt en de problematiek rond bewegingsarmoede en overgewicht groeit. „Er zijn grote regionale verschillen. Het is niet de bedoeling dat de overheid zegt: in heel Nederland is de ruimte voor sport gemiddeld genomen gelijk gebleven, alles gaat goed, dus we hoeven niets te doen.”

Negen holes-baan

Als de koffie op is, wandelt Jan van Erp naar een heuveltje aan de rand van zijn golfbaan. Hij wijst naar de vlag bij de achtste hole. „Dit stuk vormt de laatste uitbreiding.” Aanvankelijk, vertelt Van Erp, had hij veel grotere ambities: een volwaardige negen holes-baan. De benodigde 25 hectare had hij al onder voorbehoud gekocht van de burens, er was 2,5 miljoen euro opgehaald via crowdfunding, de gemeente stond achter het plan. „Maar geen enkele bank wilde het financieren. Nu liggen de plannen in een la.”

Misschien dat hij zijn droom ooit nog realiseert, zegt Van Erp, maar op dit moment rekent hij nergens op. De grond is duur geworden, zegt hij - ook in Brabant. „Voor een terrein van 50 hectare ben je al gauw zes of zeven miljoen lichter. Het is makkelijk praten als je veel geld hebt.”

KARDOL BY BEDDINGHOUSE

Verfijnde dekbedovertrekken

Gemaakt van 100% katoensatijn

- › Comfortabel en met een mooie glans
- › Gemaakt van 100% katoensatijn
- › Kies uit verschillende prints en maten

Slaap comfortabel en in stijl met Kardol by Beddinghouse. De elegante prints zijn geïnspireerd op de wereld van kunst, architectuur, couture, natuur en cultuur. Naast de print is de kwaliteit van het overtrek minstens zo belangrijk. Daarom zijn de overtrekken van Kardol gemaakt van 100% katoensatijn waardoor het overtrek een mooie glans heeft en heerlijk zacht aanvoelt.

Adviesprijs v.a.
79,95
59,95

Bestel nu nrcwebwinkel.nl/kardol

DE GELIJKMAKER

Wie zit er nog te wachten op een Battle of the Sexes?

Ruim een halve eeuw na het beroemde tennisduel tussen Billie Jean King en Bobby Riggs gaan Aryna Sabalenka en Nick Kyrgios de strijd aan. Waarom?

Danielle Pinedo (danielle.pinedo@nrc.nl) doet verslag van haar persoonlijke zoektocht naar de positie van vrouwen in de topsport.

Een onderwerp dat veel reacties oproept bij lezers van *De Gelijk-maker* is de sportieve krachtmeting tussen mannen en vrouwen. Waarom winnen ultra-loopsters als Jasmin Paris, Tara Dowd, Courtney Dauwalter, Michelle Vesterby en Dede Griesbauer geregeld in een gemengd deelnemersveld? Wat klopt er van de bewering dat mannen beter zijn in survivals dan vrouwen? Zal er ooit een vrouw winnen in de Formule 1? De reacties lopen uiteen van 'superinteressant' tot 'zucht, daar gaan we weer', maar dit soort stukken wordt goed gelezen. Wat de fascinatie voor sportieve seksestrijd zonder twijfel heeft gevoerd is de 'Battle of the Sexes' tussen (oud-)tennissers Billie Jean King en Bobby Riggs in 1973. De wedstrijd tussen King (toen 29) en Riggs (55) werd wereldwijd door 90 miljoen mensen bekeken (37 miljoen meer dan het aantal kijkers voor de Super Bowl dat jaar) en had niet alleen invloed op de positie van het vrouwen tennis, maar gaf ook de internationale vrouwenbeweging vleugels.

Mede door die wedstrijd zien vrouwen King als een voorbeeld, vertelde ze toen ik haar vorig jaar op Wimbledon interviewde - een van de hoogtepunten in mijn bijna twaalf jaar bij de sportredactie. Die vrouwen vertellen King dat zij hun leven heeft veranderd. Dat ze zelfvertrouwen kregen om bijvoorbeeld te gaan studeren. Mannen reageerden destijds anders dan vrouwen, zei King. Ze hadden meer tijd nodig haar overwinning (in drie sets) op waarde te schatten. „Ik merkte dat vooral mannen met dochters aan het denken werden gezet. Zo vertelde oud-president Barack Obama dat hij de wedstrijd als twaalfjarige had gezien. 'Het heeft me geholpen mijn dochters op te voeden', zei hij. 'Ik wil dat ze dezelfde kansen krijgen.'”

Hoewel de rechten van vrouwen een halve eeuw later (opnieuw) onder druk staan - denk

aan de Amerikaanse minister van Defensie Pete Hegseth, die dit jaar een video deelde waarin het stemrecht van vrouwen ter discussie wordt gesteld - vraag ik me af hoeveel maatschappelijke waarde zo'n sportieve seksestrijd in 2025 heeft. Sterker: of het niet potsierlijk is.

We zullen het op 28 december gaan zien, als Aryna Sabalenka, de nummer één in het vrouwen tennis, het opneemt tegen Nick Kyrgios, de nummer 658 in het mannentennis. De wedstrijd wordt georganiseerd door Evolve, het managementbureau dat beide spelers vertegenwoordigt. Locatie: de Coca-Cola Arena in Dubai, die plaats biedt aan 17.000 toeschouwers.

Nu hoor ik u denken: de nummer 658 van de wereld, dat stelt toch weinig voor? Maar vergeet niet dat King destijds als nummer één ook tegen een man speelde die al ruim twintig jaar met tennispensioen was. En Kyrgios mag dan al langer met een polsblessure kwakkelen, hij was in 2022 wel Wimbledonfinalist, en stond negen jaar geleden nog op plek dertien van de wereldranglijst. Dus in die zin is hun uitgangspositie niet heel anders dan die van King en Riggs.

Anders dan King en Riggs hebben Sabalenka en Kyrgios geen gelijk speelveld

Wat wél verschilt: de spelregels. Anders dan bij hun voorgangers, hebben Sabalenka en Kyrgios geen gelijk speelveld. De baan aan haar kant van het net is 9 procent kleiner dan aan zijn kant, zowel in de breedte als in de lengte. Het wordt een *best-of-three*, met een eventuele tie-break van tien punten. Ook is voor één service gekozen, in plaats van twee, zodat Kyrgios (die in 2019 nog een tweede service van 230 per uur sloeg) minder voordeel geniet.

Kyrgios zal zijn blessure aanvoeren bij een nederlaag. Sabalenka zit in een lastiger parket. Als ze wint krijgt ze te horen dat ze door die spelregels in het voordeel was. Als ze verliest, zal het leedvermaak groot zijn. Niet alleen verliest de nummer één van de nummer 658, maar ze kreeg óók nog eens de kans haar biologische nadeel te compenseren met die voordelige spelregels. Ik vrees dat managementbureau Evolve daar niet goed over heeft nagedacht. Waren de commerciële verleidingen misschien te groot?

Ik sta niet alleen in mijn scepsis. De Amerikaanse oud-tennisser Steve Johnson vroeg zich af of Sabalenka en Kyrgios het gevecht wel serieus nemen. „Belachelijk”, noemde hij de ongelijke uitgangspositie. „Als je dan zo nodig moet spelen, speel dan ook voluit.”

„Niemand geeft er een moer om wat er met Aryna Sabalenka en Nick Kyrgios gebeurt”, zei Rennae Stubbs, oud-coach van Serena Williams, in haar podcast. „De enige reden dat ze dit op de buis brengen, is omdat hun managementbedrijf Evolve zegt: 'We gaan hier wat geld mee verdienen. Dit wordt goed. Breng het op tv. Verkoop een paar kaartjes.' Maar wat levert dit het vrouwen tennis op?”

T och blijft sportieve genderstrijd veel mensen aanspreken, want ook in andere sporten wordt er mee geflirt. Vorig jaar kroonde basketballer Stephen Curry zich tot beste driepuntschutter, na een duel met collega Sabrina Ionescu, de moeite van het terugkijken waard. En tweevoudig olympisch bokskampioen Claressa Shields probeerde dit jaar Jake Paul, een bekende bokser en YouTuber, te verleiden tot een gevecht. Ondanks haar prikkelende uitspraken („je wordt maar geen betere bokser, ik denk dat meer vrouwen je kunnen verslaan”) hapte hij niet.

Ik zoek contact met Cheryl Cooky van de Amerikaanse Purdue universiteit, die onderzoek doet naar gender en sport. In een gesprek met *The Guardian*, over de wedstrijd tussen King en Riggs, noemde ze zo'n partij in deze tijd „een karikatuur van de vrouwenbeweging”, „eerder seksistisch dan een vorm van empowerment”.

De wedstrijd tussen King en Riggs werd gespeeld toen de sociale bewegingen in de VS op hun hoogtepunt waren, mailt Cooky, vrouwen streden destijds voor gelijkheid. Tegenwoordig hebben vrouwen en meisjes veel meer kansen om te sporten, en bestaan er meerdere professionele *leagues* voor sportvrouwen. „De 'gevechten' die nu plaatsvinden maken deel uit van een andere historische context.”

Ik heb King via haar woordvoerder meerdere keren om een reactie gevraagd op de wedstrijd tussen Sabalenka en Kyrgios. Heeft het volgens haar enige betekenis? Het feit dat ze zich twee weken na de aankondiging van het duel, ook in de Amerikaanse pers, niet heeft uitgesproken, zegt genoeg.

Commentaar

GAZA

VN-resolutie over Gaza verdient steun, ondanks bezwaren

Het is niet zo moeilijk om te begrijpen waarom critici, onder wie veel Palestijnen, ongelukkig zijn met de jongste resolutie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. De maandag aangenomen resolutie 2803 regelt onder meer een internationaal bestuur voor Gaza, met de Amerikaanse president Donald Trump aan het hoofd. Bovendien komt er een internationale troepenmacht om de orde te handhaven. Is dit het inruilen van de ene bezetting, de Israëlische, voor een andere - eentje die geleid wordt door de Amerikanen?

Weliswaar schermt de resolutie met de oprichting van een Palestijnse staat, maar dit wordt aan de nodige voorwaarden verbonden. De belangrijkste daarvan is hervorming van de Palestijnse Autoriteit, de enigszins vermolmdde organisatie van president Mahmoud Abbas die alleen beperkt zelfbestuur op de Westelijke Jordaanoever geniet. Dit lijkt een stap terug: dat er een Palestijnse staat moet komen werd immers al in eerdere VN-resoluties bekrachtigd.

Toch zijn er lichtpuntjes. Het is een stap vooruit dat de rol van Hamas in Gaza wordt geminimaliseerd. Die militante groepering is verantwoordelijk voor de terroristische aanval op Israël van 7 oktober 2023 en onderdrukt de Palestijnen in Gaza. Positief is dat de resolutie voorziet in de doorgang van hulpgoederen en terugtrekking van het Israëlische leger uit Gaza, met uitzondering van een bufferzone.

Veel zal van de uitvoering afhangen. Tot nu toe heeft Israël zich weinig welwillend getoond in het doorlaten van hulpgoederen, en er vallen nog geregeld doden. Onlangs kwam het land met nieuwe regels die bepalen dat 'anti-Israëlische' organisaties als Save the Children geen hulp mogen leveren aan Gaza. Ook zal erop

moeten worden toegezien dat het Israëlische leger zich daadwerkelijk terugtrekt. Te vaak is Israël weggekomen met het ontduiken van internationaal afgesproken regels.

Een bedreiging voor het welslagen van de resolutie is dat zowel Hamas als Israël meteen begon te steigeren

En bedreiging voor het welslagen van de resolutie is dat zowel Hamas als Israël meteen begon te steigeren. Hamas weigert zich door een internationale troepenmacht te laten ontwapenen. Israëlische politici lieten weten dat er van een Palestijnse staat geen sprake kan zijn. Op zichzelf wekken die standpunten geen verbazing. Hamas vreest voor zijn voortbestaan. En het blokkeren van een Palestijnse staat is de belangrijkste doelstelling in het politieke leven van de Israëlische premier Netanyahu.

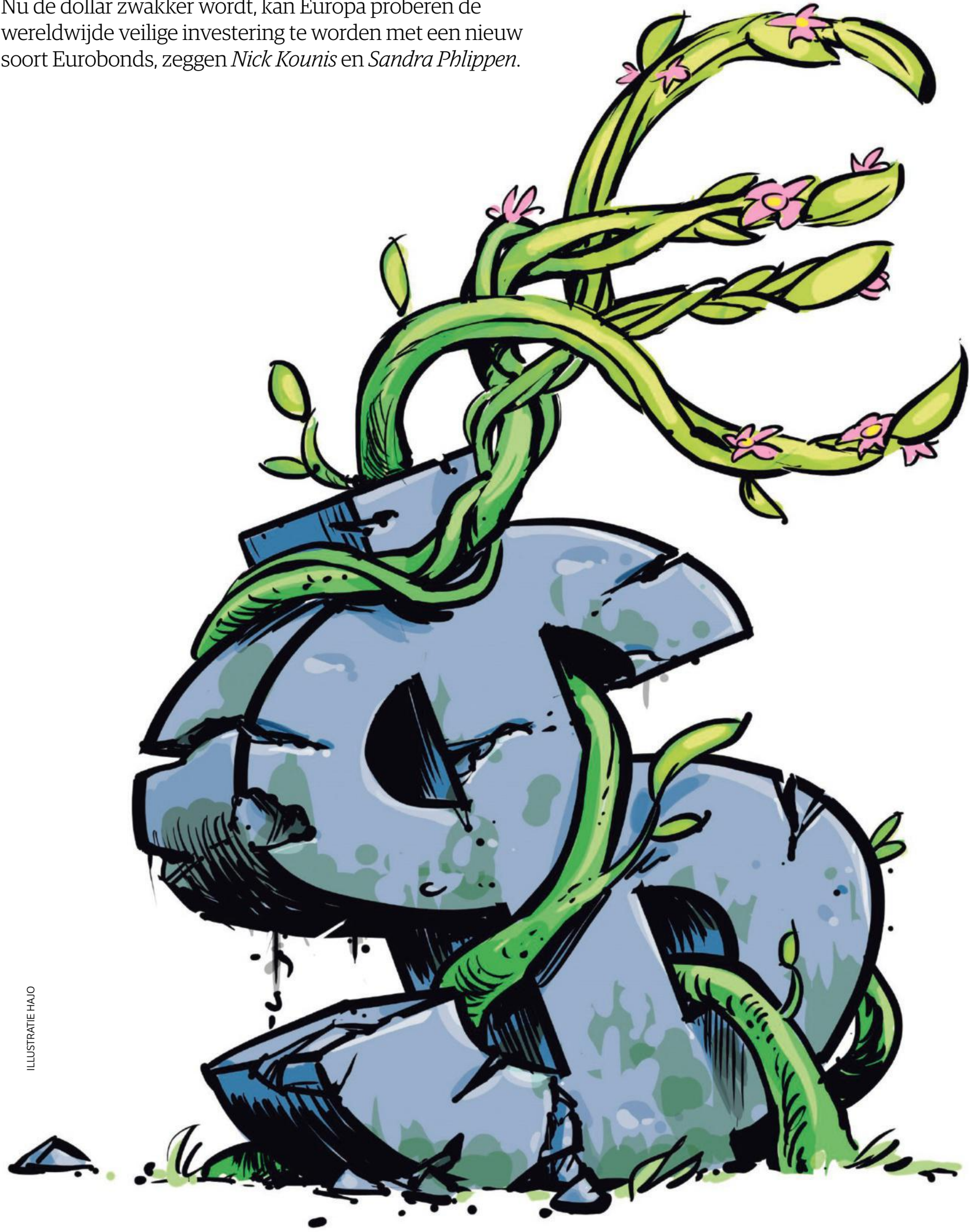
Toch mag er op een Palestijnse staat niet bezuinigd worden. Het Palestijnse volk heeft recht op zelfbeschikking, in de vorm van een eigen staat met duidelijk afgebakende grenzen. Het gevaar is dat de nieuwe resolutie dit recht voorwaardelijk maakt. Internationale spelers zullen erop moeten toezien dat het „pad naar een Palestijnse staat” wel degelijk bewandeld zal worden.

Ondanks alle bezwaren dient de resolutie gesteund te worden. Resoluties van de VN-Veiligheidsraad zijn qualitate qua onderdeel van de internationale rechtsregels. Het geeft geen pas om selectief in het internationaal recht te shoppen en alleen in te stemmen met bepalingen die in de smaak vallen. Het internationaal recht ligt al voldoende onder vuur.

Trump voert met name in zijn tweede presidentiële termijn zowel nationaal als internationaal beleid uit dat vaak terecht op veel kritiek stuit, maar in dit geval past toch enige lof. Niemand anders was bij machte om de wapens in Gaza tot zwijgen te brengen. Dat is hem gelukt. Dat hij lobbydd heeft om zijn plan tot VN-resolutie te promoten, bewijst dat zijn aandacht niet verslapt is. Nu de uitvoering nog.

Eurobonds zonder aantasting van soevereiniteit; het kan

Nu de dollar zwakker wordt, kan Europa proberen de wereldwijde veilige investering te worden met een nieuw soort Eurobonds, zeggen *Nick Kounis* en *Sandra Philippen*.

ILLUSTRATIE: HAO

Dit was het jaar van de versnelde aftakeling van Amerikaanse instituties. Zo was er het stopzetten van klimaatbeleid, het ontmantelen van het ministerie van onderwijs, het negeren van rechterlijke uitspraken, en het inzetten van het leger tegen de eigen bevolking. In april kwam daar de wereldwijde aanval met importheffingen bij. We zagen toen voor het eerst hoe het rotsvaste vertrouwen in de dollar begon te wankelen.

De dollar werd tot dat moment als veilige haven gezien in tijden van economische stress, maar nu bewogen de koers van de dollar en het rendement op Amerikaanse staatsobligaties ineens tegenovergesteld. De dollar werd niet meer waard, zoals te verwachten bij een handelsoorlog met veel economische schade, maar minder. Deze bewegingen lieten zien dat de beleggers wereldwijd begonnen te twijfelen aan de veiligheid van de dollar.

Hoewel wij zeker niet denken dat een fundamentele dollarcrisis aanstaande is, is ook de veiligheid van de dollar niet meer zeker. De snelheid waarmee instituties in de VS kunnen worden afgebroken heeft de wereld verbaasd. Het toont hoe broos ze zijn als machthebbers niet bereid zijn deze instituties te beschermen of ze zelfs willen vernietigen. En instituties zijn de steunpilaren waarop het vertrouwen in het dollarsysteem rust.

Het dollar systeem biedt Amerika voordelen op vele dimensies. Die dimensies versterken elkaar en worden gezamenlijk aangeduid als een 'exorbitant privilege'. Zo zijn bijna 60 procent van de wereldwijde valuta-reserves in dollar. Beleggers geven de voorkeur aan Amerikaanse staatsobligaties en overheden in opkomende markten geven hun staatsschuld het liefst uit in dollars. De VS kan hierdoor goedkoop lenen van de rest van de wereld en kan met dit geleende geld lucratieve investeringen doen in bijvoorbeeld Europa. Deze 'bankiers functie' van Amerika levert volgens onderzoek van Gourinchas en Rey jaarlijks zo'n 1.5 procent van het Amerikaanse bbp aan voordeel op. En dat al sinds de jaren 50.

Daar komt het zogenoemde 'veilige haven' effect nog bij: als er wereldwijde economische crisis dreigt, heeft iedereen graag dollars bij de hand omdat dit de meest geaccepteerde munt is. De vraag naar dollars stijgt dus bij stress waardoor Amerika nog goedkoper kan lenen. Andere landen hebben juist te maken met minder vraag naar hun munt en obligaties als het minder goed gaat (zie Frankrijk) waardoor het voor hen in tijden van stress juist duurder wordt om te lenen.

Het is dus bijzonder dat ondanks deze gestapelde voordelen van het dollarsysteem het vertrouwen in de munt begint te wankelen. Als het de veilig geachte haven zelf is die de wereldeconomie - en zichzelf voorop - schade toebrengt, dan weet de belegger even niet meer waar hij naartoe kan vluchten met zijn geld. De realiteit nu is dat er buiten de dollar geen echt alternatief is. En precies dat is een kans voor Europa. Door te investeren in een alternatief voor de dollar kan Europa de wereld stabiliteit bieden en dit exorbitante privilege naar zich toe proberen te trekken. De gevolgen van vertrouwensverlies in de dollar zijn zo immens dat het de investering in een stabiel alternatief al snel waard maakt. Zelfs als de kans dat dit gebeurt klein is.

Zo'n alternatief optuigen is weliswaar makkelijker gezegd dan gedaan, maar een eerste haalbare stap is het samenvoegen van een klein deel van bestaande nationale schulden. Om aantrekkelijk te worden voor investeerders die hun blootstelling aan de dollar willen verlagen heeft het Eurosysteem verhandelbare obligaties nodig van voldoende omvang. Ter vergelijking: de VS heeft ongeveer 30 triljoen dollar in staatsobligaties terwijl Europa met het 'pandemie' schuldprogramma (NGEU)

zo'n 0,7 triljoen euro aan schuld uitgeeft. De staatsschuld van alle lidstaten opgeteld bedraagt ongeveer 11 triljoen euro. Deze schulden samenvoegen in een Europese obligatie zou de Euro direct enorm investeerbaar maken, maar de jarenlange discussie over Eurobonds laat zien dat lidstaten de gevolgen van zo'n samenvoeging voor hun soevereiniteit onacceptabel vinden. Een oplossing moet met deze politieke realiteit rekening houden

Er is een voorstel genaamd het 'blauwe en rode obligatie systeem', waarmee wel kan worden begonnen. Dit is een idee van de onderzoekers Delpla en Weizsacker van de Economische denktank Bruegel dat dateert uit het begin van de Eurocrisis. Later hebben de economen van de denktank Peterson Institute Blanchard en Ubide dit idee verder uitgewerkt. Nationale schulden worden in dit voorstel gesplitst in blauwe obligaties die voorrang krijgen bij uitbetaling en daardoor minder riskant zijn, en rode obligaties, die achtergesteld zijn bij wanbetaling en daardoor riskanter. De blauwe obligaties worden gezamenlijk onder Europese vlag gebundeld waarbij lidstaten zelf verantwoordelijk blijven voor uitbetaling. Rode obligaties blijven op de nationale balans staan. De kredietwaardigheid van deze rode obligaties is lager (want zijn achtergesteld) waardoor de rentekosten stijgen. Dit laatste disciplineert lidstaten om prudent met hun begroting om te gaan. De blauwe schulden kunnen worden gebruikt om van Europa een investeerbare kapitaalmarkt te maken met schulden in Euro's.

Een eerste stap is het samenvoegen van een deel van bestaande nationale schulden

Welk aandeel van de totale schuld van lidstaten rood of blauw moet worden is een evenwichtsoefening. Als er te veel blauwe obligaties worden gebundeld dan worden zij minder veilig (en dus duurder) en bovendien ontstaat er dan politieke discussie over risicodeling tussen lidstaten. Maar als er te weinig blauwe obligaties worden gebundeld ontstaat er geen markt die aantrekkelijk genoeg is om in te handelen.

Wij hebben berekeningen gemaakt voor een voorbeeld waarin 30 procent van het bbp van elke lidstaat als schuld wordt samengevoegd in een blauwe Europese obligatie. Daardoor zou een Europese obligatiemarkt van 4,5 triljoen euro ontstaan. Volgens onze berekening zou dat leiden tot een veilig geachte obligatie (zogenoemde 'sovereigns') en daarmee de Europese kapitaalmarkt flink op gang helpen. Maar het is te klein voor voor een daadwerkelijke reserve asset waarmee de euro de rol van de dollar kan overnemen. Wij schatten in dat daar een obligatie van tenminste 8 triljoen euro voor nodig zou zijn. Het blauw-rode obligatiesysteem is een veilige en politiek neutrale stap in de goede richting die we gegeven de grote onzekerheid in Amerika niet mogen laten lopen.

Nick Kounis is hoofd financiële markten en klimaatonderzoek bij ABN AMRO Bank.

Sandra Philippen is hoofd econoom bij ABN AMRO Bank en praktijkhoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen.

COLUMN
AYLIN BILIC

Help kleine ondernemers innoveren

Het lijkt wel of economische groei een tweesnijdend zwaard is: groei of geen groei. Recent heeft het Nederlands Comité voor Ondernemerschap een zorgwekkend rapport gepresenteerd dat aantoonde dat het midden- en kleinbedrijf (mkb) steeds verder achterloopt op het grootbedrijf. Slechts een derde van de mkb-ondernemingen blijkt toekomstbestendig te zijn, en dat biedt weinig hoop voor de economische veerkracht van ons land.

De afgelopen vijf jaar zijn een ware beproeving geweest voor ondernemers. Van de wereldwijde pandemie tot de oorlog in Oekraïne en de daaropvolgende energiecrisis, het lijkt wel alsof de golf van tegenslagen nooit ophoudt. Het mkb, dat doorgaans al kwetsbaarder is dan grotere bedrijven, wordt hierdoor extra onder druk gezet.

Een van de grootste uitdagingen voor het mkb, zoals het rapport aangeeft, is de productiviteit. De voormalige ECB-president Mario Draghi waarschuwde in september dat de concurrentiekracht van Europa slechter is dan vorig jaar. Voor Europese bedrijven blijft ook een ander zorgpunt: met 20 procent hogere kosten in vergelijking met Amerikaanse concurrenten, wordt het steeds lastiger voor het mkb om te overleven. De EU moet sneller handelen om de achterstand op Amerika en China te verkleinen, maar het lijkt erop dat de benodigde stappen vaak blijven hangen in beleidsdiscussies. Voor Nederland is dit ook een aandachtspunt.

Het comité trekt enkele duidelijke conclusies: onder meer heldere keuzes voor productiviteitsgroei zijn noodzakelijk. Maar met de problemen die ieder kwartaal toenemen, van een overspannen arbeidsmarkt, te veel regels en administratieve lasten, weinig steun van banken, lijkt de agenda van vele mkb'ers gevuld met overleven in plaats van innoveren.

In 2024 lag de productiviteit in het bedrijfsleven op het laagste niveau sinds 2020, met een afname van 3 procent in het middenbedrijf. Maar liefst 85 procent van de grootbedrijven treft maatregelen om de productiviteit te verbeteren, terwijl veel mkb-bedrijven er simpelweg niet aan toekomen. Het is zorgwekkend dat slechts 13 procent van de ondernemers zich bezighoudt met kunstmatige intelligentie, terwijl deze technologie essentieel kan zijn voor de toekomstige groei en efficiëntie van hun bedrijven.

De weg naar innovatie en efficiëntie is niet zonder obstakels. Investeren in nieuwe technologieën en processen kost tijd, geld en arbeidskracht. Het is van belang dat er meer keuzes gemaakt wordt, over bijvoorbeeld de uitbesteding van laagwaardig werk naar het buitenland, en dat er samenwerking komt om het mkb te ondersteunen. Een hogere productiviteit betekent niet alleen meer output, maar ook slimmer werken - iets wat in deze tijd van arbeidsmarkt-krapte essentieel is.

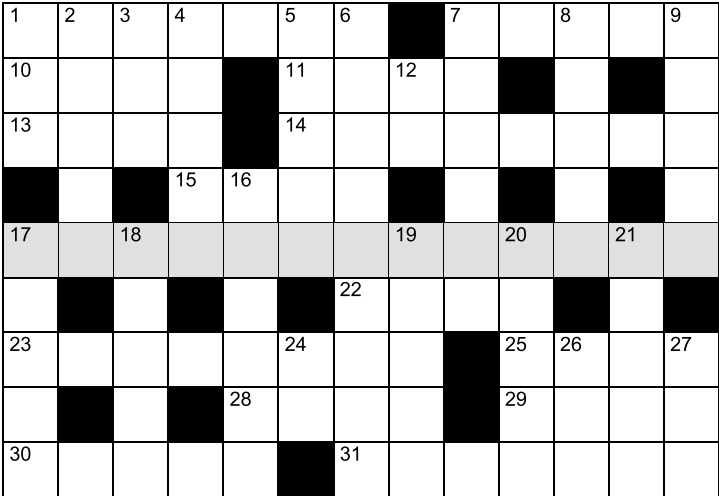
Wat opvalt in het rapport is dat organisaties die zich weten te richten op verbetering en groei in de toekomst ook vaak goed scoren op duurzaamheid, innovatie en risicomanagement. Dit zijn de wendbare organisaties die met hun tijd meegaan. Maar helaas is deze vooruitstrevende mentaliteit nog niet wijdverspreid - alleen de ICT-sector blinkt uit. Ironisch genoeg blijken werknemers bij die bedrijven die veel ballen in de lucht houden tevredener, aangezien investeringen in een toekomstgerichte strategie vaak gepaard gaan met betere arbeidsomstandigheden en een positievere cultuur.

Volgens het CBS zitten 250.000 mensen thuis voor het huishouden en kinderen, de overgrote meerderheid daarvan is vrouw. Zij kunnen juist bij mkb-bedrijven van meerwaarde zijn gezien de enorme krapte. Er is urgentie nodig: ondernemers moeten de sprong wagen, gaan innoveren en anticiperen. Anders dreigen ze niet alleen te blijven steken in de dagelijkse hectiek, maar ook het economisch potentieel voor de toekomst in gevaar te brengen.

Want uiteindelijk is het mkb veel te belangrijk om zich te laten verlammen door de problemen van vandaag. Alleen door te investeren, met wat hulp van de overheid (doe nou echt iets aan die regels), kan de kloof met grotere bedrijven dichtten, en de Nederlandse economie weer laten groeien en bloeien.

Aylin Bilic is headhunter en publicist.

IN HET MIDDEN

Meer puzzels van Studio Steenhuis op steenhuispuzzels.nl

Vul in en ontdek wie of wat er midden in het nieuws staat

Horizontaal: 1. Drank die meegaat naar het WK **7.** 'Sneeuwstorm in __ kost toeristen het leven' **10.** Waterdicht werk **11.** Kurylenko of Commandeur **13.** Hofleverancier van het WK **14.** Katten die in paren komen? **15.** Exchange __ **22.** Wielrenner Wagtmans of kunstenaars Hurkmans **23.** Drank die ook meegaat naar het WK **25.** Beoefende 20 verticaal **28.** Past voor dragend of zaaiend **29.** Slagtanddrager **30.** Maak je witbier mee **31.** Julius __, eerste president van Tanzania

Verticaal: 1. Zusterpartij van CDU **2.** In __, Nirvana **3.** 'Ich __ zu dir, Herr Jesus Christ', Bach-cantate **4.** Prijs **5.** Italiaanse stad met zicht op de Mont Blanc **6.** Energiebron **7.** Thom van __, Kamervoorzitter **8.** IJver **9.** Geladen deeltjes **12.** Moven! **16.** Iemand als Geronimo of Winnetou **17.** Behalve **18.** Gekanteld **19.** Hello __ **20.** __ Woods **21.** Leonard __, wiskundige duizendpoot **24.** Ontnuchterend gezelschap **26.** __ Kindvall, oud-Feyenoorder **27.** Past voor aken of gat

Oplossing puzzel 19 november. Horizontaal: 1. MEDICI 6. STOMP 10. VAN 11. BACH 14. FEL 15. PIANOSNAAR 17. LA 18. REA 19. OOK 23. BRAAT 24. RISI 25. UB 26. KOLONISTEN 29. IAN 31. ROME 32. SNELST 33. PARIJS **Verticaal:** 2. EVI 3. DAARNA 4. INN 5. IBSEN 6. SHANGRI 7. OF 8. MELODIEUS 9. PLAK 12. ANATOOM 13. CA. 15. PVC-BUIS 16. ORATORS 19. OLS 20. ORBÁN 21. TAK 22. EISER 27. LOT 28. NEP 30. NE **In het midden:** CONTANT GELD

© Studio Steenhuis steenhuispuzzels.nl

Lezers zijn de auteurs van deze rubriek. Een Ikje is een persoonlijke ervaring of anekdote in maximaal 120 woorden. Insturen via ik@nrc.nl

RENNEN? RENNEN!

Vijftig jaar geleden. Joost en Emma komen op familiebezoek in Rolde. Joost is na een tijdje uitgekletst en kijkt me aan: „Potje voetballen?” We lopend naar het grasveldje voor mijn lagere school. Ik leg de regels uit van muurvoetbal. Zijn traptechniek is matig. Dan raakt hij de bal keihard. Glassplinters van het bovenraam vallen naar beneden. Joost pakt de bal en kijkt me aan: „Rennen? Rennen!” Hijgend komen we thuis, alwaar Joost een ferme uitbrander krijgt van zijn vrouw: „onvolwassen gedrag” en „slecht voorbeeld” en ik op school mijn mond houd over dit incident. **Peter Oldenburger**

COLUMN
MARCEL

Flower of Scotland

Ik ben geen fan van nationale elftallen en al helemaal niet van hun idiote supporters, die net als die van Oranje vaker wel dan niet uit vergeten oorden komen, maar van de manier waarop vijftigduizend Schotten voorafgaand aan de WK-kwalificatiewedstrijd tegen Denemarken ‘Flower of Scotland’ zongen in hun nationale stadion, Hampden Park in Glasgow, heb ik genoten.

Dat heeft ook te maken met het lied zelf dat meer als een strijdlid dan als een volkslied klinkt. Die vurigheid zal ook komen omdat Schotland (nog steeds) geen onafhankelijk land is, terwijl ongeveer de helft van de Schotten dat graag wil. Ik keek altijd al graag naar beelden van een stadion vol zingende Schotten, vooral als ze werden voorgezongen door Amy Macdonald, maar dinsdagavond met een drumband was het mooist.

Het had alles te maken met het moment. Ik hoop dat de Schotten het koesteren, want zo mooi als voorafgaand tegen Denemarken wordt het nooit meer. De frustratie van het heel vaak niet mogen meedoen aan een wereldkampioenschap voetbal kwam er helemaal uit, zo’n gevoel kun je niet nog een keer oproepen.

Er wacht de Schotten komende zomer, net als de spelers van Curaçao, nog veel teleurstelling. Want voetballen kunnen ze natuurlijk niet, ze profiteerden slechts van de beslissing van FIFA-baas Infantino en president Trump om maar zoveel mogelijk landen mee te laten doen aan ‘het grootste WK ooit’. De ook al niet al te beste thuis-

landen VS, Canada en Mexico moesten voor het behoud van de sfeer tijdens dat toernooi natuurlijk ook een paar wedstrijden winnen. Dat kan dan mooi tegen Schotland.

Voordeel voor ons is dat de Schotten, net als de Ieren als die zich al plaatsen, zich nog belachelijker zullen maken dan onze Orangesupporters, die ongetwijfeld ook weer van alles uit de kast zullen trekken. Ik kan nu al opzien tegen zogenaamde Oranje-marsen door het centrum

Er wacht de Schotten komende zomer nog veel teleurstelling. Want voetballen kunnen ze natuurlijk niet

van Amerikaanse steden. De Schotten komen met doedelzakken, drank en in geruite kilt, ze zullen hele dagen zingen en sportief zijn, het neemt ze niet voor me in.

‘Flower of Scotland’ klinkt alleen mooi als het wordt gezongen in het eigen thuisland onder een regensluis, maar het blijft een mooi lied, vooral ook omdat Schotland nooit onafhankelijk wordt. Het verlangen naar iets wat nooit gaat gebeuren is altijd het mooist. Schotland had nooit moeten winnen van Denemarken.

Marcel van Roosmalen schrijft op maandag en donderdag een column.

FOKKE & SUKKE
HEBBEN AL BIJNA EEN NIEUWE
INFORMATEUR

WE HEBBEN ZO LEUK
CONTACT MET EENTJE

VIA DE
INFORVINDER-
APP

RG&T

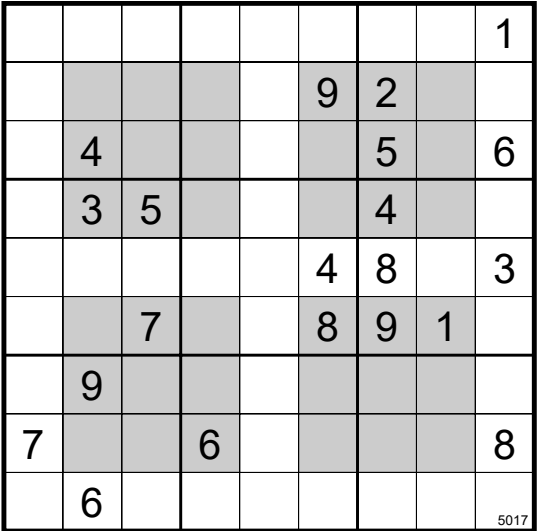
nrc > puzzels

NRC brengt je elke dag de leukste en meest (ont)spannende puzzels

Speel ze allemaal op nrc.nl/puzzels

SUDOKU

Meer puzzels en boeken van Peter Ritmeester op pzl.com

Plaats de cijfers 1 tot en met 9 zo in het diagram dat elk cijfer precies één keer voorkomt in elke rij, kolom, de negen vetomrande 3x3 vakken, én de vier grijze 3x3 vakken.
© Peter Ritmeester PZZL.com

Rechts: de oplossing van gisteren.

4	5	3	8	9	1	6	2	7
6	1	7	5	3	2	4	9	8
9	2	8	6	4	7	1	3	5
2	3	4	9	7	8	5	6	1
5	9	6	1	2	4	7	8	3
7	8	1	3	5	6	9	4	2
3	6	9	2	1	5	8	7	4
8	4	5	7	6	3	2	1	9
1	7	2	4	8	9	3	5	6

FISHER INVESTMENTS NEDERLAND®

Op welke leeftijd kunt u met € 500.000 met pensioen?

45-55

56-64

65-74

75+

Investeer goed voor een zorgeloos pensioen.

Hoelang gaat uw spaargeld mee? Voor particulieren met een portefeuille van € 500.000, ontvang ***Een pensioenplan in 15 minuten*** en periodieke inzichten.

Lees meer

Is kunst nog in staat de zittende macht te laten wankelen?

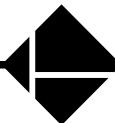
KUNST ONDER
NIXON EN TRUMP

PAGINA C8-9

Een tekening van Richard Nixon, door Philip Guston.

Cultuur

CULTUREEL SUPPLEMENT

De Drentse Jesse in de documentaire 'Jesse's strijd'.
BEELD BNNVARA

Op zoek naar sporen
van gesneuvelde Jesse

Sinan Can was eigenlijk klaar met de oorlog. Maar nu stuitte de tv-maker op een verhaal dat hij niet kon laten liggen. Over de Drentse ex-militair Jesse die als vrijwilliger naar het Oekraïense front trok om te vechten voor vrijheid en democratie. „Dit is ook onze oorlog”, zei hij. De jonge man stierf bij een Russische aanval. In *Jesse's Strijd* reist Sinan Can met Jesse's vriendin Maaike naar Oekraïne om sporen van de gesneuvelde soldaat te zoeken. De documentaire komt op 15 december op televisie maar is nu al op NPO Start te zien.

We zien Can en Maaike in de trein zitten met een kistje tussen ze in. Daarin zitten wat spulletjes van Jesse: zijn schetsboek, zijn muts, zijn telefoon. Die telefoon wordt hun gids. Daarin treft Can spraakberichten, foto's en de coördinaten van waar Jesse geweest is. Ze ontmoeten Jesse's wapenbroeders die kunnen vertellen hoe het hem in Oekraïne verging. De meeste zijn doorgewinterde strijders, maar de Australische metselaar Solo ziet eruit alsof hij ietwat dromerig achter zijn vrienden is aangelopen. Jesse heeft aan het front Solo's leven gered.

Jesse's gezin en zijn vrienden schetsen het beeld van een jongen die al vroeg ervoor koos om in het leger te gaan. Daar kon hij zijn sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel omzetten in daden. Maar geen stereotype vechtjas, benadrukt Can. Jesse las veel, hield van de natuur, sprak meerdere talen, stelde kritische vragen over bijvoorbeeld de Nederlandse missie in Afghanistan waaraan hij deelnam: „Daar waren wij de Russen.” Hartverscheurend is het interview met zijn moeder. Die wist niet dat haar zoon in Oekraïne was. Ze vertelde dat de missies Jesse verwijderden van zijn familie. Hij veranderde, het leger werd zijn nieuwe thuis. Op een foto zien we Jesse met zijn Amerikaanse lotgenoot in zijn laatste schuttersput zitten. Treffend is een geel Sponge-Bob-drinkpakje aan hun voeten.

Normaal zit je gebakken als je een Oscar hebt gewonnen. Maar voor de regisseurs van *No Other Land* (NPO Doc) leverde de Amerikaanse filmprijs thuis serieuze problemen op. De documentaire gaat over de Israëlische ontruiming van het bergdistrict Masafer Yatta op de bezette Westelijke Jordaanoever. Dinsdag was ze voor het eerst op de Nederlandse televisie te zien. *No Other Land* won tientallen prijzen, met als grootste in maart de Oscar. Filmadviseur Odeh Hadalin werd vervolgens vermoord door een Joodse kolonist. Een van de vier regisseurs, Hamdan Ballal, werd zwaar mishandeld. Israëlische soldaten overvielen het huis van regisseur Basel Adra toen hij niet thuis was. Dit alles uit wraak voor de Oscar, zeggen de makers. Uit wraak voor het wereldkundig maken van de Israëlische onderdrukking van de Palestijnen.

Hoofdpersoon is de activist Basel Adra. Met zijn camera registreert hij de overvallen op zijn dorp door het leger. We zien hoe ze met bulldozers huizen neerhalen. Ook een basisschooltje gaat tegen de vlakte, de kinderen vluchten door het raam. De Israëlërs dempen de waterput met cement. Ze schieten willekeurige mensen neer. Vaak filmt Adra terwijl hij komt aanrennen. Schokkerige beelden, je hoort hem hijgen. Hij filmt ook door wanneer soldaten hem tegen de grond werken. Dat geeft het gevoel dat je bovenop het onrecht staat. Basel Adra raakt bevriend met de Israëlische journalist Yuval Abraham, die naar het dorp komt om het verdrijven van de inwoners vast te leggen. De gesprekken in het halfduister tussen de twee jonge mannen, in stilstand beeld vastgelegd door Rachel Szor, vormen het contrapunt. Rust en vriendschap in plaats van haat en geweld. Bespiegeling in plaats van actie. En zelfs een kiem van hoop, dat vriendschap tussen een Palestijn en een Israëlï mogelijk is. Die hoop zit ook in het nimmer aflatend verzet van de Palestijnse bewoners, hoe machteloos en uitzichtloos dat er ook uitziet.

Wilfred Takken

UNIEKE VONDST

Tatoeage ontdekt op 17de-eeuws schilderij van notabelen

Het Amsterdam Museum ontdekte op een groepsportret in de eigen collectie de tatoeage van een komeet; een centraal motief dat toch nooit iemand was opgevallen.

Bram de Klerck
AMSTERDAM

Bij een routinecontrole van een 17de-eeuws groepsportret in de eigen collectie ontdekte het Amsterdam Museum onlangs een hoogst ongebruikelijke tatoeage. Het schilderij dat zich doorgaans in depot bevindt, is omstreeks 1674 in Amsterdam gemaakt en wordt toegeschreven aan Wallerant Vaillant (1623-1677). Tijdens het opstellen van een conditie-rapport van het werk zag schilderijen-restaurator Liesbeth Abraham op de binnenkant van de linker pols van een van de vier heren zittend rondom een tafel, een grijsblauwe tekening van een achtpuntige ster met een staart. Door het armgebaar van de man kruipt niet alleen zijn mouw omhoog waardoor de tatoeage zichtbaar wordt, maar komt die ook midden in de compositie te staan.

Uit een tijd waarin het dragen van een tatoeage onder notabelen als ongepast werd beschouwd, is het opvallend er een zo open en bloot aan te

treffen bij iemand uit de maatschappelijke bovenlaag van de Republiek der Nederlanden. Misschien nog wel merkwaardiger is dat het motief tot dusverre niemand ooit lijkt te zijn opgevallen, hoewel het schilderij toch de respectabele afmetingen van zo'n twee bij drie meter heeft, en het al sinds de 18de eeuw behoort tot de kunstcollectie van de stad Amsterdam.

Judith van Gent, hoofd collecties en onderzoek van het Amsterdam Museum, benadrukt de uitzonderlijkheid van deze tatoeage en vooral ook de prominente plaats die zij inneemt; de Amsterdamse meestertatoeëerder en kenner van de geschiedenis van het genre Henk Schiffmacher spreekt onomwonden van een 'wereld-vondst'. Samen lichten ze hun gedachten toe over de vraag naar de achtergrond van het motief.

Fatsoenlijke burgers

Tegenwoordig kijkt niemand meer op van een tattoo meer of minder. Tot nog niet eens zo heel lang geleden lag dat, althans in de westerse wereld, anders. Volgens Schiffmacher werden tatoeages vanouds geassocieerd met een teveel aan tijd en de bijbehorende verveling: het waren bij uitstek zeelui op reis, soldaten in kampen of langgestraften in gevangnissen die tattoos lieten zetten. Hardwerkende, fatsoenlijke burgers lieten zich er niet mee in, of het moesten de katholieke pelgrims zijn die door permanente huidversieringen bewezen een reis te hebben voltooid naar een

Wallerant Vaillant (toegeschreven aan), detail van *De oppercommissarissen der Walen*, 1674. FOTO AMSTERDAM MUSEUM

verre heilige plaats zoals Jeruzalem. Als je in de portretschilderkunst van de 17de eeuw al tatoeages tegenkomt, sieren die dan ook de armen van zulke bedevaartgangers.

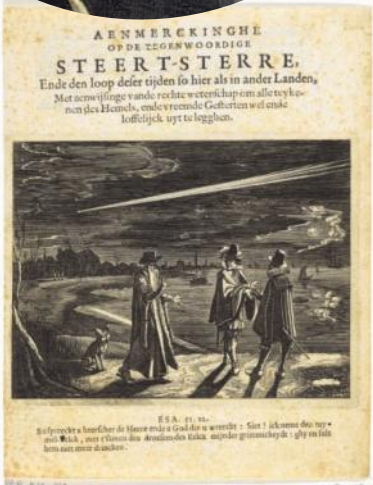
De context van het schilderij van Vaillant is heel anders. Het is een groepsportret van de 'Oppercommissarissen der Walen', een belangrijk college van het stedelijk bestuur van Amsterdam dat toezicht hield op de binnenhavens grenzend aan het IJ. De getatoeëerde figuur blijkt de welgestelde koopman Wessel Smits (1618/1619-1680) te zijn. Met kenners-blik stelt Schiffmacher vast dat de tatoeage, te oordelen naar de verkleuring, niet recent was gezet en dat de geportretteerde er al zeker zo'n 25

jaar mee rondliep. Over hem heeft Judith van Gent daarnaast interessante biografische gegevens gevonden. Smits blijkt te zijn opgegroeid in een gezin dat zich bewoog in intellectuele en literaire kringen. Zo was zijn stiefvader, Philibert Vernatti, bekend met de dichter Jacob Cats en de natuurkundige en astronoom Isaac Beeckman. Vernatti zelf had zakelijke belangen in Engeland en misschien heeft de jonge Wessel op die manier reiserivaring opgedaan. Wie weet is zijn tatoeage zelfs daar gemaakt.

De tatoeage toont een ster met een staart. Nader onderzoek wijst uit dat Smits, van wie zeker is dat hij is geboren in 1618 of 1619, heel goed het levenslicht kan hebben gezien in de pe-

riode tussen november 1618 en januari 1619, waarin een felle komeet aan de Hollandse hemel te zien was. Het kosmische verschijnsel werd door sommigen beschouwd als een goddelijke waarschuwing. In een poging die angst te temperen publiceerde Jacob Cats er een pamflet over. In prenten en metalen penningen werd de komeet destijds voorgesteld als een puntige ster met een lange staart.

Precies zo'n soort vallende ster droeg Wessel Smits op zijn pols. Al was de tekening niet heel verfijnd, misschien verwees die toch naar een bijzonder geboortegesternte dat Smits dan duidelijk niet als teken van de toorn des Heren zal hebben beschouwd. Blijkbaar kende hij er zo

Titelpagina van het pamflet van **Jacob Cats** *Aenmerckinge op de tegenwoordige steert-sterre*, Middelburg 1618-1619.

Duitsland, 17de eeuw, **penning met aan de voorzijde de komeet**. FOTO COLLECTIE RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

veel waarde aan toe dat hij zijn zeldzame tatoeage centraal in het professionele groepsportret liet opnemen. Overigens lijkt een staartster in de tattoowereld nog altijd geen veelvoorkomend motief, al kent Schiffmacher er een mooi recent voorbeeld van, op de linker onderarm van ex-Beatlesdrummer Ringo Starr.

Vanaf 25/11 is het schilderij van Vaillant te zien in een kleine presentatie in Huis Willet-Holthuysen in Amsterdam (info: amsterdammuseum.nl). In december verschijnt een uitvoeriger studie door Liesbeth Abraham en Judith van Gent in het tijdschrift *Ons Amsterdam*.

Slappe lach en de brok in de keel bij musical van Alex Klaasen

MUSICALS In zijn eerste musical voert Alex Klaasen een man met autisme op die de plotwendingen in zijn leven uitlegt via de voorspelbaarheid van musicals.

Shira Keller
AMSTERDAM

Wat als autisme een musical zou zijn, hoe zou dat eruitzien? Dat is wat acteur, zanger en theatermaker Alex Klaasen wilde uitvinden met *Stoomnis of my life*, zijn eerste zelfgeschreven, avondvullende musical. Anderhalf jaar werkte hij eraan, samen met componist en regisseur Peter van de Witte. Het resulteerde in een heerlijk eigenzinnige productie, waarin slappe lach en brok in de keel elkaar naadloos afwisselen.

Hartstochtelijk word je welkom geheten ("Welkom op het spectrum!") door hoofdpersonage Jasper, gespeeld door Klaasen zelf. Jasper is een innemende, negenenvoertigjarige man met ASS (een autismespectrumstoornis) en een mateloze liefde voor musicals. Zijn dierbaarste bezit, vertelt hij, is een ingelijste handtekening van Pia Douwes.

Wat hem zo aanspreekt in musicals, legt hij uit, is hun voorspelbare opbouw. Omdat Jasper in zijn dagelijks leven ook wel wat houvast kan gebruiken, besluit hij het te benaderen als een musical, waarin hijzelf de hoofdrol speelt. Elke gebeurtenis in zijn leven wordt zo deel van een plot dat uiteindelijk - zo gaat dat immers, met musicals - zal leiden tot een uitbundig happy end.

Geslaagde meta-grappen

Het biedt stof voor een hele rits aan geslaagde meta-grappen, waarin Jasper commentaar levert op het verloop van zijn eigen musical. Maar ook inhoudelijk is die vondst rijpsterk. Door Jasper zo duidelijk te laten ontleden langs welke lijn een traditionele plot zich doorgaans ontvouwt, maakt Klaasen zichtbaar hoe

het echte leven zich natuurlijk helemaal niet volgens die wetten voltrekt. *Stoomnis of my life* levert daarmee op een verrassend heldere, grappige en toegankelijke manier commentaar op de verhalen die we elkaar vertellen, en de personages die in die verhalen onze rolmodellen zijn. Hoe we alles wat een mens uniek maakt ermee diskwalificeren.

Los van die geraffineerde vertel-vorm, komen er ook op scëneniveau pareltjes langs. Prachtig is de rol van Jaspers moeder (Sylvia Poorta), die haar zoon, vanuit de wens hem te beschermen, elke vorm van autonomie ontnemt. Hoe moet dat straks, als zij er niet meer is, redt haar kind het dan wel, laat Klaasen haar en andere ouders van neurodiverse personages zich afvragen, in een schitterend lied. Ook onverwachts aangrijpend is de solo van huisgenote Mo (Iris Bakker).

Jaspers belangrijkste spiegelfiguur in de musical is Willem, zijn jongere broer (afwisselend gespeeld door Jim Bakum en Soy Kroon), die hem wil helpen zelfstandiger te worden, maar daar vervolgens zo sturend in is dat hij het tegenovergestelde bewerkstelligt. Dit personage, dat meer uitwerking had verdiend, lijkt op het eerste oog een volmaakt leven te leiden, maar blijkt hard te moeten werken om die schijn van perfectie op te kunnen houden.

En zo maakt Klaasen met *Stoomnis of my life* voelbaar hoe de normen waarnaar we geacht worden onze levens te voegen, niet alleen voor mensen met ASS, maar voor iederéén wringen. En hoe dringend het dus tijd is voor een nieuw soort verhaal. Een verhaal dat niet oordeelt en uitsluit, maar viert dat we allemaal anders zijn, allemaal uniek. Met deze warmbloedige musical voegt Klaasen alvast de daad bij het woord.

Recensie Musical

Stoomnis of my life door Alex Klaasen. Tekst en concept: Alex Klaasen. Regie en composities: Peter van de Witte. Productent: More Theater Producties. Gezien: 17 november in DeLaMar, Amsterdam. Te zien t/m 11 april 2026. Info: stoomnisofmylife.nl ●●●●○

Scène uit de musical **Stoomnis of my Life**. FOTO BRAM WILLEMS

Werk van Bach ontdekt : ‘Een componist

KLASSIEKE MUZIEK

In 1992 vond Peter Wollny twee onbekende orgelwerken. Na dertig jaar onderzoek zijn ze officieel toegeschreven aan Bach. Ton Koopman voerde ze uit in Leipzig.

Anne Moraal
AMSTERDAM

Musicoloog en Bach-archiefdirecteur Peter Wollny werkte voor zijn promotieonderzoek in 1992 in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, waar hij

het werk van Johann Sebastian Bach (1685-1750) catalogiseerde. Tussen 17de-eeuwse werken uit Thüringen, de deelstaat waar J.S. Bach geboren werd, vond hij twee onbekende composities voor orgel. Wollny vermoedde al vrij snel dat het om werken van Bach zou kunnen gaan. Zo stond onder de stukken een handtekening van Salomon Günther John, een leerling van Bach. John bleek een kopie te hebben gemaakt van de originele composities, die Bach componeerde toen hij zo'n 18 jaar oud was.

Toch duurde het nog dertig jaar voordat Wollny met zijn ontdekking naar buiten kwam. Dinsdag waren de stukken, getiteld *Ciacona in d-klein* en *Ciacona in g-klein*, voor het eerst te horen in de Thomaskerk in Leipzig.

Bladzijde uit de **Ciacona in d-klein**. FOTO AFP

van 18 die wat te vertellen heeft’

De Nederlandse organist, klavecijnist en dirigent Ton Koopman mocht de werken voor het eerst uitvoeren.

„Het was heel bijzonder”, vertelt Koopman dinsdagochtend, de dag na de uitvoering op maandagmiddag, aan de telefoon. „En ook een enorme eer.”

De organist vertelt dat het bijzonder is dat de twee composities zijn ontdekt; de laatste keer dat er onbekend werk van Bach werd gevonden is twintig jaar geleden. Het was dan ook een verrassing toen hij in mei voor het eerst van Wollny, een vriend van Koopman, hoorde over de werken. Wollny deed al dertig jaar nauwgezet onderzoek naar de composities. „Hij heeft het nooit tegen iemand gezegd omdat hij echt zeker wilde zijn dat het werk van J.S. Bach was”, ver-

telt Koopman. Wollny's onderzoek wijst onder meer uit dat de composities kenmerken hebben die wel terug te vinden zijn in Bachs werk uit dezelfde periode, maar in het werk van andere componisten uit die tijd niet.

Eigen signatuur

Pas in september kreeg Koopman de bladmuziek voor het eerst te zien. Hij had meteen „geen enkele twijfel” dat het ging om werk van Bach en was erg onder de indruk van het werk. „Het is echt van hoge kwaliteit”, vertelt hij, „het gaat om een jeugdige Bach, maar niet meer het kind zoals je in zijn vroege composities hoort. Je hoort een componist van 18 jaar die echt wat te vertellen heeft.”

In september begon Koopman met-

een met het instuderen. Hoe moeilijk is het voor een musicus om een muziekstuk te spelen dat je nog nooit gehoord hebt? „Ik vond het spannend, want je wilt recht doen aan de muziek. Gelukkig is de partituur heel duidelijk, maar er blijft ook vrijheid voor eigen invulling. Zo weet je waar de noten beginnen, maar niet waar ze eindigen. Ik heb ook wat versieringen toegevoegd, mijn eigen signatuur.” Nu is de wereld dus twee composities van Bach rijker, het werk is vanaf vrijdag voor iedereen te koop. Koopman verwacht dat de stukken veel gespeeld zullen worden en dat zal lang niet altijd klinken zoals hij het op dinsdag heeft uitgevoerd: „Er is geen waarheid, dat is juist zo heerlijk aan zo'n uitvoering.”

CULTUREEL SUPPLEMENT

JOYCE ROODNAT

Waarom draagt u niet zo'n Zeeuwse boerenboerka?

Lekker puh, lekker piet, lekker zwart. In Yerseke was de intocht van Sinterklaas afgeblazen, omdat werd gevreesd voor geweld van de eigen inwoners tegen de anti-racistische actiegroep Kick Out Zwarte Piet. KOZP demonstreert gewelddoos, het bekogelen (eieren, stenen, vuurwerk) namen de Zeeuwen vorig jaar voor hun rekening.

En toen was er tóch een intocht in Yerseke. Particulier georganiseerd, met tegen de honderd intens zwart geschminkte Pieten. Met pamfletten voor de buiken met slogans als 'Yerseke - waar zwarte Piet zwart moet zijn' en 'Zwart is [doorgestreept:] roet'.

Kijk goed, er speelt meer. Zie het spandoek: 'Links maakt [sic] de visserij naar de kloten / daarom hebben wij onze pieten gewoon zwart gespoten'. Yerseke voelt zich bedreigd. 't Is een vreemd'ling zeker... Het beschouwt de roetveeg-Piet als het paard van Troje en grijpt zich vast aan Zwarte Piet om de vreemdelingen mores te leren. „Gewoon doen. Klaar”, zegt een Yerser vrouw in het regiojournaal. Zo zijn onze manieren, bedoelt ze. Zwarte Piet is traditie, punt uit.

Nou en, mevrouw? Als traditie en cultuur zo onwrikbaar zijn, waarom draagt u dan niet zo'n boerenboerka die eufemistisch klederdracht wordt genoemd? Als er nou iets cultureel erfgoed is, dan is het dat, met vrouwenheupen verborgen onder stugge rokken (tot wel acht over elkaar), borsten geplet, haren weggestoken onder een kap, op het voorhoofd afgetopt met een opbollend haarstuk. Voor die folklore leent geen vrouw zich meer. Net zo kun je het Sinterklaasfeest te hoog achten om het voor je angsten te lenen.

Cultuur en traditie zijn vloeibaar, ze stromen mee met de geest van de tijd. Op het documentaire filmfestival IDFA zie ik *Broken English*, over Marianne Faithfull, film- en theateractrice, zangeres, dichteres, auteur van iconische songs. Samen met haar gaat de film uit van wie ze is, samen zetten ze zich af tegen wat er door de jaren heen op haar werd geprojecteerd. Ze was een vreemd'ling zeker...

Faithfull schreef 'Sister Morphin', geniale song, maar een vrouw kon niet over drugs zingen, stel je voor. Mick Jagger wel, daar zat niemand mee. In de film horen we haar versie - en die is beter. Ze inviteert Courtney Love. Geknipt voor een Faithfullsong, ze zingt hem ongekend. Haar Kurt Cobain kon alles maken, zij gedroeg zich net zo. Hij wordt nog altijd geadooreerd, zij werd afgedaan als agressief en zedeloos.

Schokkend in *Broken English* is de reeks interviewers. Achter elkaar gemonteerd zien we ze, beschermd door cultuur en traditie, Faithfull verbaal verkrachten. En zij maar beleefd blijven. Ze doet me denken aan de Zeeuwse Mathilde Willink, in *TV Privé* onderworpen aan het neerbuigend moralisme van Henk van der Meyden. In 1977, dezelfde tijd. En niemand die het voor haar opnam.

Maar de cultuur verandert haar loop. De tijden veranderen. Een beetje.

'Broken English', de documentaire rond en met Marianne Faithfull (links). FOTO IDFA 2025

Abstracte compositie nr. 6 van Marthe Donas. FOTO CEDRIC VERHELST

Kunst voor de vrede - maar Marthe Donas werd wel vergeten

TENTOONSTELLING Vlak na WO1 riepen kunstenaars op tot verbroedering. Werken uit een toenmalige expo zijn nu te zien in Antwerpen, met nadruk op liefdespaar Marthe Donas en Alexander Archipenko.

Door **Sandra Smets**

Alexander Archipenko maakte 'sculpto-schilderijen' zoals dit werk, 'In het boudoir', waarbij hij onder andere metaal, hout, gedrukt papier en foto's combineerde met olieverf. FOTO ESTATE OF ALEXANDER ARCHIPENKO - SABAM BELGIUM.

Nieuwe vormen voor een nieuwe wereld, dat had de wereld nodig, besloten kunstenaars na de gruwelijkheden van de Eerste Wereldoorlog. Steden lagen in puin, het kwaad had een gezicht gekregen. Een nieuwe beeldtaal kon Europa een nieuwe wereld voorspiegelen. En voor de allernieuwste vormen, vonden de kunstenaars zelf, moest je bij hen zijn, de avant-gardisten. De aangewezen plek voor hun vredesoffensief was Genève. In 1919 was daar de Volkenbond opgericht voor een internationale verbroedering, het jaar erop startten kunstenaars er de voorbereidingen voor hun expositie.

Kunstenaars uit heel Europa werden uitgenodigd en gloedvol opende de expositie eind 1920: kubisme, Dada, onduidelijke tussenvormen, Magritte, Vantongerloo, Vassilief. Thorvald Hellesen schilderde draaiende motoren als ode aan de industriële vooruitgang, Frantisek Kupka zocht het in kosmische cirkels van verf. Het ging om een pan-Europese saamhorigheid, voorbij landsgrenzen en voorbij grenzen tussen de kunstvormen - zo exposeerden Goncharova en Larionov extravagante balletkostuums, want het hele leven moest schoonheid kunnen krijgen.

Hoe dat artistieke vredesoffensief er ongeveer uitzag, is nu te zien in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen. Geneefse deelnemers vullen de slotzaal van een tentoonstelling die vooral gaat over slechts twee van de toenmalige deelnemers: Marthe oftewel Tour Donas (1885-1967) en Alexander Archipenko (1887-1964), tussen tijdgenoten zoals het Franse kunstcollectief La Section d'Or waar ze bij hoorden. Met bijvoorbeeld

beeld Legér, Villon, Kupka vormden ze een groep zonder stilistisch manifest, maar met een behoefte om kleur en vorm met energie neer te zetten.

Voormalige geliefde

Zo ook Donas. Zij liet in Genève vijf schilderijen zien, kon er aansluiten bij haar Belgische landgenoten, maar koos La Section d'Or. Dat klinkt wat ongemakkelijk. Want dat waren weliswaar haar kunstenaarsvrienden, maar ook Archipenko, haar voormalige geliefde.

Zo'n drie jaar waren ze samen geweest, kort, maar lang genoeg voor het museum om met vijf flinke zalen een grote expositie te wijden aan hun tijd als duo.

De liefde was ontstaan tijdens de Eerste Wereldoorlog. Archipenko was een bekende kunstenaar uit Kyiv en zat in Parijs. Daar werd het onrustig en daarom ging hij naar Nice. Donas kwam uit een welgestelde familie in Antwerpen waar ze, tegen de zin van haar vader, naar de kunstacademie was gegaan. De oorlog bracht ook in België een grote vluchtelingengestroom op gang. Donas belandde in Dublin. Daar ging ze glaskunst studeren tot de onafhankelijkheidsstrijd er te hevig werd. Ze verhuisde naar Parijs, ontdekte het kubisme, raakte blut, begeleidde een rijke dame naar Nice en daar - in 1917 - was Archipenko.

De liefde ontbrandde en artistiek waren ze geestverwanten. Als vrouw hoorde je er niet echt bij en dus koos ze een genderneutraal pseudoniem, Tour Donas. Ze schilderde stillevens waarin koffiepotten oplossen in overlappende vlakken, lijnen herhalend, in een ritmische dynamiek. Die bleef haar werk kenmerken. Archipenko deed ook zoiets. Zijn bronzen gondelier uit 1914 en wandelende soldaat uit 1917 zijn mechanisch uitzienende mensen - heel modern - met tussen de volumes aandacht voor zijn grote thema: leegte. In 'sculpto-schilderijen' omringde hij geschilderde delen met houten vormen, schilder- en beeldhouwkunst vervloeiend. Allebei en ook de andere leden van La Section d'Or gaven schwing aan het kubisme, dat in de kern een heel saai stroming met bruine vierkantjes was. Daar voegden ze volop beweging aan toe. Die variaties etaleert het museum met vijf grote zalen. Kunst als vluchtheuvel in de stroom van oorlogsellende.

Schilderen met schuurpapier

Archipenko is in de kunstgeschiedenis een gevestigde naam, Donas niet. Ze maakte boeiend werk, asymmetrische schilderijen waarin ze verf combineerde met zand en textiel. Een soort schilderen met schuurpapier in toch juist heel zachte parelmoertinten - boeiend, en best gek werk is het. Het aardige van het ontdekken van iemand die buiten de kunsthistorische canon is gevallen, is dat ze vaak werk maakte dat niet past in het doorsnee beeld van een stroming.

Dat komt deels door de discriminatie van vrouwen. Deels ook komt het doordat die canon is opgesteld door kunsthistorici met een soort opruimgeroemmentaliteit: kubisten in dit vakje, de expressionisten in dat laatste, klaar. Maar aan Donas, die ook nog een Stijl-achtige fase doorliep, en aan andere tijdgenoten zie je dat die afkadering niet klopt. Sommige avant-gardisten fietsten losjes door stijlen heen: laat ik vandaag wat surrealistisch doen, morgen weer Dada. Labels hoefden niet streng te zijn, grenzen mochten geen splijting zijn - zoals de Volkenbond ook vond, althans in geopolitiek opzicht.

Een persoonlijke splijting kwam er wel. Na de oorlog keerden Donas en Archipenko terug naar Parijs, waar La Section d'Or weer even bijeen kwam, maar de liefdesrelatie strandde. Zij kon geen galerie vinden en verhuisde terug naar Antwerpen. Hij ging naar de VS. Ze zouden elkaar nooit meer zien.

Deze tentoonstelling past in een grote trend van musea om vergeten vrouwelijke kunstenaars te eren, wat het KMSKA nu doet met de Antwerpse Donas. Toch doet het dat maar half. Het belicht slechts een paar jaar van haar leven, en presenteert haar bovendien tussen relatief veel mannelijke tijdgenoten - ook wat eenzijdig. Van na haar breuk met Archipenko en na de Geneefse tentoonstelling hangt er van Donas nog één 'Abstractie van een beeldje' uit 1927, en dat was het dan. Terwijl ze nog tot 1967 leefde.

Zo'n bruto einde is een deceptie. Dat schilderijtje uit 1927 hangt weliswaar naast het grootse Geneefse initiatief. Maar bij die feestelijkheid hoorde de verzoenende Volkenbondboodschap dat er nooit meer oorlog zou komen. Zo bezien, met onze kennis van nu, voelt de deceptie nog iets groter.

nrc art

KEES SALENTIJN

Kunst of art in Laag-Keppel
www.kunstofart.nl

Jan Rudolph de Lorm in het museum van Singer Laren bij een van de werken van zijn afscheidsexpositie. STUDIO KASTERMANS/DANIELLE VAN COEVORDEN

‘Bij Singer kwam ik thuis’

INTERVIEW **JAN RUDOLPH DE LORM** DIRECTEUR SINGER LAREN
Singer Laren-museumdirecteur Jan Rudolph de Lorm gaat met pensioen. Aan de hand van een aantal kunstwerken kijkt hij terug op zijn successen in het Gooi. „Hoe meer ik groef, hoe meer heilige grond tevoorschijn kwam.”

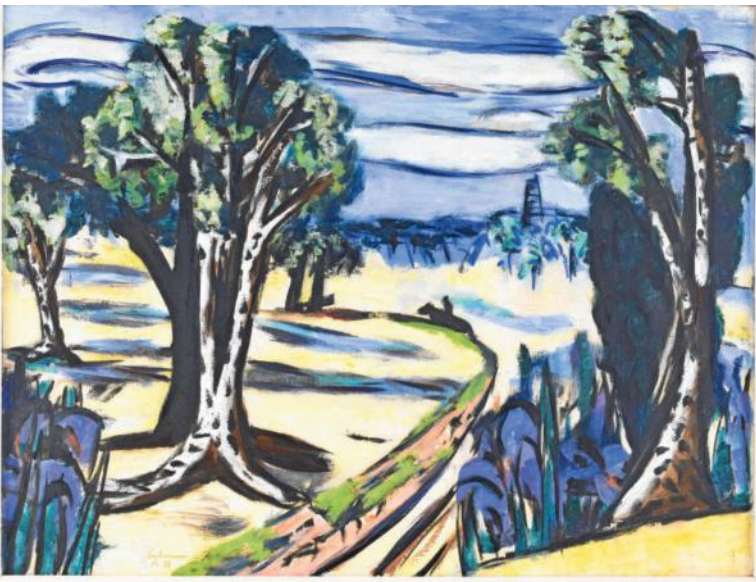
Door **Arjen Ribbens**

Zijn eerste werkweek als directeur van Singer Laren, half februari 2009, staat Jan Rudolph de Lorm (66) nog levendig bij. „Het voelde alsof ik meteen in het diepe werd gegooid”, zegt hij. Bij zijn aantreden woedde een discussie over *De Denker* van Auguste Rodin, het topstuk van het Gooise museum dat twee jaar eerder door bronsdieven was gestolen. Toen het beeld terugvonden werd, spraken experts van een ‘total loss’: het rechteronderbeen ontbrak en het schedeldak en de linkerarm lagen er bijna af. Vanwege de ‘symboolwaarde’ voor Singer wilde het toenmalig bestuur van het museum *De Denker* toch laten opknappen. Voor de restauratie en een boek plus tentoonstelling over de opknapbeurt was een half miljoen euro bijeengebracht. De museumcommissie van Singer adviseerde anders. De voorzitter, conservator beeldhouwkunst Frits Scholten, jarenlang een directe collega en „maatje” van De Lorm bij

zijn vorige werkgever het Rijksmuseum, vreesde dat restauratie van *De Denker* een ‘decorstuk’ zou maken. Op De Lorms eerste werkdag publiceerde Scholten op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* een artikel. Koop een nieuw afgietsel van *De Denker*, schreef hij, en stel het beschadigde exemplaar voortaan tentoon als „een krachtig symbool van kunstvandalisme”. Diverse deskundigen deelden Scholtens mening. Na een nacht nadenken hakte De Lorm de knoop door: het beeld zou toch gerestaureerd worden. „Ik vond de argumenten tegen opknappen wel heel ethisch. Als het gezicht van je kind na een auto-ongeluk in de kreukels ligt, stuur je het toch naar een plastisch chirurg? Misschien eerder een emotioneel dan een kunsthistorisch argument, maar ik ben nu eenmaal een emotioneel mens.” Eng vond hij zijn keuze wel, zegt De Lorm nu. De restauratie, met behulp van het originele gipsen gietmodel en een team van specialis-

Jan Sluijters, **Larens landschap met fietsers**, ca. 1910-1911, olieverf op doek, 50×70 cm, COLLECTIE SINGER LAREN, SCHENKING COLLECTIE NARDINC

Max Beckmann, **Laren (Landschap met ruiter)**, 1943, olieverf op doek, 66×86 cm, BRUIKLEEN AAN SINGER LAREN, BELOOFDE OVERDRACHT AAN DE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

ten, slaagde echter wonderwel. Al jaren heeft *De Denker* weer een prominente vaste plek in het museum; boven de toegangsdeur in de ontvangsthal verwelkomt de peinzende bronzen man de binnenkomende bezoekers. De museumcommissie, die bij zijn voorgangers nog meekeek bij de programmering en aankopen, verdween. De Lorm: „Ik wou gewoon zelf beslissen.”

Levensverzekering

Als student kunstgeschiedenis van 25 begon De Lorm in 1985 bij het Drents Museum, later stapte hij over naar het Haags Gemeentemuseum. Daarna werkte hij bij het Rijksmuseum Amsterdam; tien jaar als conservator zilver, en vervolgens acht jaar als hoofd tentoonstellingen en publicaties. Zo’n vaste aanstelling bij het grootste museum van Nederland voelde als een levensverzekering, zegt De Lorm. Maar in 2008, bij zijn kennismakingsgesprek met de nieuwe Rijksmuseum-directeur Wim Pijbes, gaf hij aan op zoek te gaan naar een andere baan. „Het ligt niet aan jou, zei ik tegen Wim, het is voor mij tijd om iets anders te gaan doen.” Een half jaar later zei De Lorm in zijn eerste interview als Singer-directeur: „Ik bestuur liever een Fiat 500 dan dat ik op de achterbank van een Rolls-Royce zit.”

Er speelde nog iets anders mee, zegt hij nu. De focus van Singer, met zijn aandacht voor de modernistische kunstenaars die rond 1900 in Laren en omgeving actief waren, lag dicht bij zijn hart dan de zeventiende eeuw van het Rijksmuseum. „Mijn ouders leerden elkaar kennen in het Haags Gemeentemuseum, waar ze beiden werkten. Ik kreeg het modernisme en de atonale muziek met de paplepel ingegoten. Bij Singer kwam ik thuis.”

Samen met algemeen directeur Evert van Os, die in 2014 naar Laren kwam, bouwde De Lorm Singer uit tot een drukbezochte culturele ontmoetingsplek. Trok het dorpsmuseum bij zijn komst nog geen 100.000 bezoekers, vorig jaar kwamen er ruim 300.000. Het verouderde en versleten museumcomplex ging onder zijn leiding ook flink op de schop. Het entreegebouw, de horeca en het Singer-theater zijn in 2017 volledig vernieuwd. Tuinarchitect Piet Oudolf ontwierp een nieuwe beeldentuin, en meer recent werd het museum compleet gerenoveerd en kreeg het een nieuwe vleugel. Vernieuwingen die voor ruim 90 procent gerealiseerd konden worden dankzij de ruim drieduizend donateurs die het museum inmiddels telt. Deze supporters, merendeels inwoners uit het Gooi, ervaren volgens De Lorm in het museum „een sterk thuisgevoel”. Zijn opvolger Doede Hardeman (45), tot voor kort hoofd collecties bij het Kunstmuseum Den Haag, treft een ander museum aan dan hij deed. Geen Fiat 500, zegt De Lorm, maar „een mooie, exotische Alfa Romeo, een auto die hard gaat en ook uit Italië komt”. De sollicitanten voor zijn baan, onder wie medewerkers van gevestigde instituten, prezen Singer unaniem als een van de toonaangevende musea. Die lof deed hem veel, zegt de vertrekend directeur.

Zijn keuze voor een scherper inhoudelijk profiel pakte goed uit, constateert De Lorm. „Jan Sluijters ontwikkelde vanuit Laren het Amsterdamse luminisme. In een een-tweetje met Bart van der Leek ontwikkelde Piet Mondriaan in Laren De Stijl. De Duitse kunstenaars Max Liebermann en Max Beckmann schilderden hier. Hoe meer ik groef, hoe meer heilige grond tevoorschijn kwam. Die geschiedenis laten zien is onze kracht en ons bestaansrecht.”

Blokker

Onder zijn leiding kreeg het museum meer dan tweehonderd kunstwerken cadeau die hielpen om van Singer hét museum van het Nederlandse modernisme te maken. Verzamelaar Renée Smit-huis schonk een grote collectie Hollands express-ionisme. En Els Blokker, de weduwe van zakenman Jaap Blokker, doneerde zo’n honderd schilderijen van Nederlandse avant-gardisten van rond 1900, plus geld voor de nieuwe vleugel.

Gevraagd naar zijn favoriete aanwinsten noemt De Lorm twee schilderijen: *Larens landschap met fietsers* (1911) van Jan Sluijters, en *Laren (Landschap met ruiter)*, een uit 1943 daterend

doek van Max Beckmann, de Duitse schilder die vanwege het nazisme naar Amsterdam vluchtte. De Lorm: „Bij mijn komst hadden we nul werken van Sluijters uit zijn Larense periode. Dankzij Els Blokker zijn dat er nu elf. *Landschap met fietsers* is zo’n heerlijk optimistisch schilderij: langs een voetbalveld, destijds een vrij nieuwe sport, fiet-sen twee mannen en een vrouw over een smalle, met telegraafpalen omzoomde weg de moderne tijd tegemoet.”

Met de Beckmann wil De Lorm het belang benadrukken van de ‘120 procent-regeling’, een in Den Haag soms omstreden fiscale stimulerings-regeling. Wie een kunstwerk van nationaal cultuur-historisch belang doneert aan de Collectie Neder-land mag 120 procent van de waarde verrekenen met te betalen erfbelasting. Toen een veilinghuis de Larense Beckmann in 2019 aanbood, hoorde De Lorm van de belangstelling van een verzame-laar die met het museum bevriend was. De collec-tioneur kocht het schilderij, gaf het in bruikleen aan Singer, en zegde toe dat hij het bij zijn dood aan de Collectie Nederland zal schenken, zodat zijn erven van de fiscale stimuleringsregeling kunnen gebruikmaken. Het stemt De Lorm op-nieuw vrolijk dat zo’n belangrijk schilderij voor het grote publiek is gered: „Dat is het leuke van investeren in een netwerk, maatjes kweken op wie je kunt bouwen.”

Pleaser

De Lorm noemt zichzelf een *pleaser*. Hij houdt van „blijmakende” tentoonstellingen, kleurige exposities „vol geluksmomenten” die niet direct bedoeld zijn voor vakgenoten en hyperspecialis-ten, maar voor zoveel mogelijk bezoekers. Dat hij soms het verwijt krijgt alleen blijie boodschappen te presenteren, deert hem niet. „Prima, ga ik me niet tegen verweren. Kom maar kijken, zeg ik. We hebben vaak genoeg de ambitie getoond ook scherp en maatschappelijk relevant te kunnen zijn.” Als voorbeeld noemt hij de met prinses Ire-ne samengestelde expositie *Wij zijn natuur*, eerder dit jaar te zien. „Die tentoonstelling maakte duidelijk hoe je met hedendaagse kunst een kritisch verhaal kunt vertellen over hoe de mensheid zich buiten en boven de natuur heeft geplaatst, met alle gevolgen van dien.”

Zijn afscheidstentoonstelling, 1913. *De grote kunstexplosie*, beantwoordt meer aan zijn imago. Een scala aan schilderijen van groot formaat vol vrolijkheid en beweging, alle gemaakt in het jaar voor de Eerste Wereldoorlog. Zoals zijn favoriete doek, een monumentale kleurrijke verbeelding van het moderne Parijs door Robert Delaunay. De kunstwereld, stelt De Lorm in de catalogus, leek in 1913 te dansen op een vulkaan die op uitbarsten staat.

Zijn opvolger kan de door hem ingezette lijn inhoudelijk verdiepen en maatschappelijk relevan-ter maken, zegt hij. „De contouren en het be-staansrecht van Singer zijn geborgd. Maar hoe naast het impressionisme en modernisme de he-dendaagse kunst een plek te geven was voor mij een zoektocht. Ik denk dat Doede [Hardeman] daar veel beter in is dan ik.”

Maandag 1 december is zijn laatste werkdag. Zodra hij deur achter zich dichttrekt, gaat hij in de ‘verhuismodus’, zegt De Lorm. Hij betreft een oude koeienschuur op de Veluwe die hij tot woonhuis liet verbouwen. Op zijn laptop toont hij foto’s van een vijftien meter lange betonnen bak omzoomd met waterplanten. Tussen de kikkers heeft hij daar al zijn eerste baantjes getrokken. „Ik ga eerst een tijdje landen in de natuur, ervaren hoe het is om geen museumdirecteur meer te zijn.”

En daarna? Met een vriend maakte hij plannen voor een podcast over kunst. En als gids leidt hij een kunstreis naar Normandië. Een droom koestert hij ook. In zijn bezit zijn zeven handgeschre-ven reisdagboeken van een van zijn voorvaders, schepen van Utrecht Jan Willem van Musschen-broek, die in 1820 een grand tour door Europa maakte. Daar een publicatie van maken is „een taakje” dat op hem wacht.

Tentoonstelling **1913. De grote kunstexplosie** is nog tot 13 jan. te zien in Singer Laren.

Schenking Jan van Deene

Vlak voor zijn pensionering heeft Singer Laren-directeur Jan Rudolph de Lorm in Boston afspraken gemaakt over een schenking van drie schilderijen en twee schetsboeken van Jan van Deene (1886-1977). De donatie door Van Deen-es kleindochter Wendy Janett betekent volgens De Lorm „een inhaalslag op de Nederlandse kunstgeschiedenis”. Samen met vijf andere kunstenaars in-troduceerde Van Deene in 1913 op een tentoonstelling in Amsterdam de ‘abso-lute schilderkunst’. Deze stroming bin-nen de vroege abstracte kunst wilde met non-figuratieve kleurvlakken kom-en tot composities die „de heerlijk-heid van het leven, de mooiheid, de lief-heid ervan” weergeven. De expositie werd slecht ontvangen; een recensent sprak van ‘schilders-idiotisme’ en ‘kin-derlegdozen in het groot’. Op 1913. *De grote kunstexplosie*, zijn af-scheidstentoonstelling, heeft De Lorm een zaal gewijd aan de weinige be-waard gebleven schilderijen van de ab-solute schilderkunst. Tijdens de aan-loop naar de tentoonstelling ontstond contact met de in Amerika wonende kleindochter van Van Deene. Voor Singer Laren zocht De Lorm het schilderij *„Peinture” IV* uit, dat in 1913 in Amster-dam hing. Ook aan het Centraal Muse-um in Utrecht is een schilderij van Van Deene toebedacht. De kleindochter schenkt ook twee schetsboeken uit 1912, de tijd dat Van Deene met Jacob

Jan van Deene, **„Peinture” IV**, olieverf op doek, 200×100 cm TOEGEZEGDE SCHENKING VAN WENDY JANETT AAN SINGER LAREN

Bendien en John Rädecker in Parijs een atelier deelde. „De droom van een kunsthistoricus”, noemt De Lorm de schetsboeken. De kunstenaar be-schrijft onder meer hoe hij in Parijs het werk van Kandinsky ontdekte.

Advertentie

ALFRED SISLEY Le chancier de Matrat, Moret-sur-Loing, 1888 Olieverf op doek, 38,5 x 46,2 cm. Jubileumveiling 4 Dec. Shating € 300.000–400.000

HENRIK HANSTEIN

50 LOTS – MY CHOICE

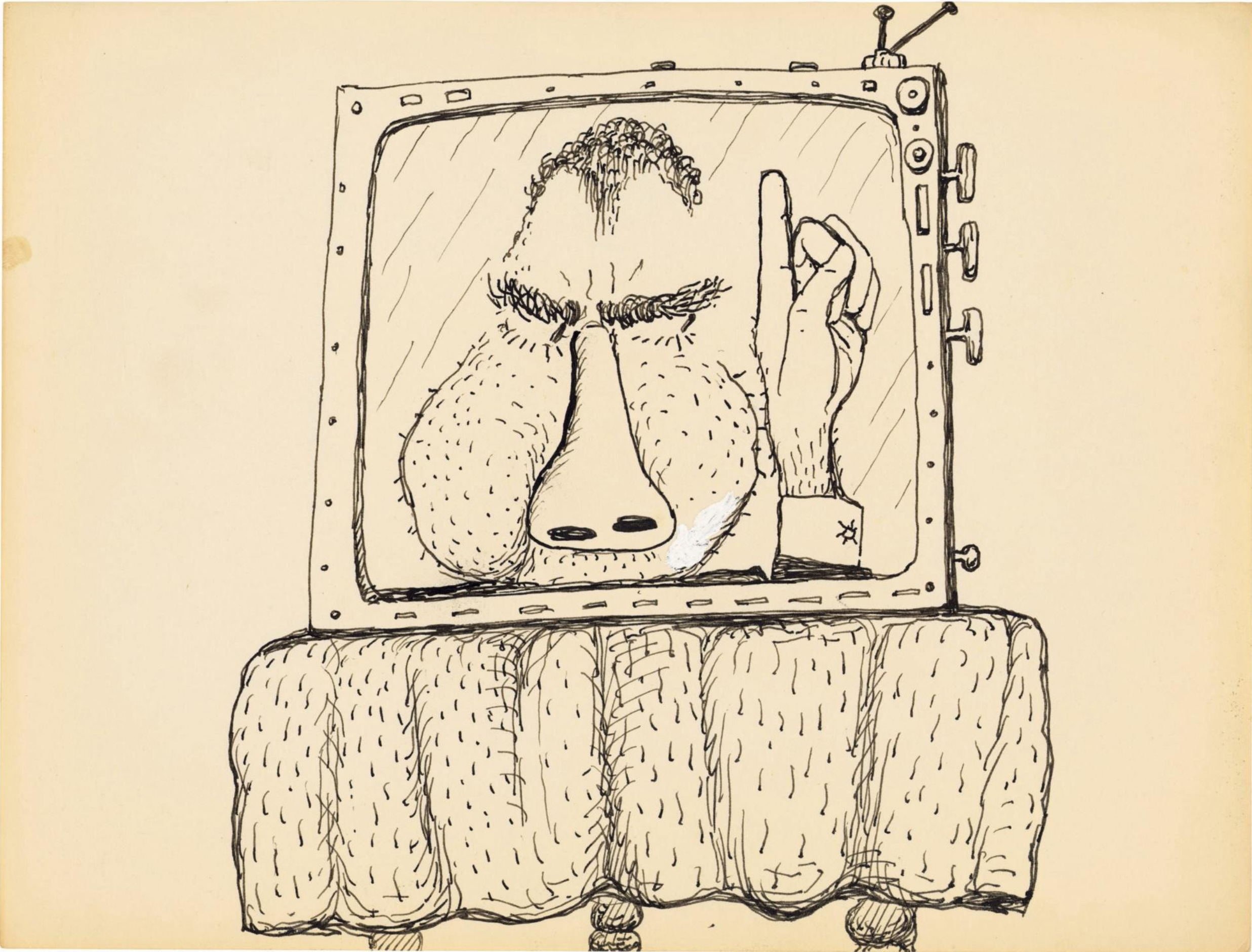
JUBILEE AUCTION 4 DEC.

LEMPERTZ

1845

VEILINGEN IN KEULEN
3. Dec. Fotografie (met The Margulies Collection)
4. Dec. 50 Lots–My Choice, Jubileumveiling Henrik Hanstein
5. Dec. Moderne Kunst, Hedendaagse Kunst
T +49-221-92 57 29 0 info@lempertz.com www.lempertz.com

WERELDKUNST

Tekening van Richard Nixon, door Philip Guston.

Is Donald Trump ooit te raken door een kunstenaar, zoals Nixon dat was?

Een indringende tentoonstelling over de kunstenaar Philip Guston in Parijs laat diens werk over president Richard Nixon zien. Het toont verrassend veel parallellen met het heden, maar ook een cruciaal verschil.

Door **Hans den Hartog Jager**

Kun je als kunstenaar een dictator aan het wankelen brengen? Wat het eerste opvalt op de prachtige, indringende tentoonstelling over Philip Guston (1913-1980) in het Musée Picasso in Parijs is hoeveel de gebeurtenissen uit 1971, het centrale jaar hier, lijken op die van dit moment. Een president als een zwalvende bulldozer. Een controversiële oorlog. Felle tegendemonstraties waarbij de term fascisme overvloedig valt. Grote maatschappelijke tegenstellingen.

Tegelijk gaat het ook veel over eenzaamheid. Veel eenzame mannen. Machtige mannen ook.

De eerste is Richard Nixon, in 1971 Amerika's president, en ongeveer even controversieel en gehaat als Donald Trump nu. Dat jaar was de climax van zijn carrière: de demonstraties tegen zijn Vietnamoorlog bereikten hun hoogtepunt, Nixon bracht zijn roemruchte bezoek aan communistisch China en niet onbelangrijk: hij ontkoppelde de dollar van de goud-standaard, wat in die tijd gold als een zeer controversiële economische (in huidige termen: Trumpiaanse) beslissing. In progressieve kringen werd Nixon diep gehaat, maar er hing ook een duistere tragiek om hem heen: de president was overduidelijk sociaal onhandig, eenzaam - niemand was vergeten hoe hij in 1960, tijdens het eerste op tv-uitgezonden presidentiële debat met John F. Kennedy, als een otter had zitten zweten. En verloor. Het maakte hem ook een outcast.

De volgende eenzame man is Philip Roth, in 1971 een jongere schrijver. Hij heeft in 1969 *Portnoy's Complaint* gepubliceerd, een meesterlijke, zinderende roman over seks, Jodendom en onmacht - en waarop zoveel kritiek is gekomen dat Roth New York is ontvlucht, om zich te vestigen in het plaatsje Woodstock, zo'n anderhalf uur rijden van de stad. Daar treft hij Philip Guston, een andere vluchteling, die tot het jaar ervoor gold als een van de grootste schilders van de Verenigde Staten. Guston was altijd al een groot talent geweest (een virtuoos, De Chirico-achtig schilderij dat hij al maakte op zijn zeventiende getuigt hier op de tentoonstelling van) en nadat hij als mid-dertiger in New York in contact was gekomen met schilders als Jackson Pollock, Mark Rothko en Franz Kline werd hij al snel een van de voormannen van het abstract expressionisme, dat in de jaren vijftig uitgroeide tot hét symbool van de nieuwe, vrije geest die de Amerikaanse kunstscene trots en zelfbewustzijn had gegeven.

Ku Klux Klan

In het najaar van 1970 echter, waren Pollock, Kline, Rothko en Newman allemaal overleden en gold Guston (samen met De Kooning) als *thelast abstract expressionist standing*. Dat maakte de schok des te groter toen hij in oktober 1970 bij de Marlborough Gallery in New York een tentoonstelling opende van zijn nieuwe werk. Kunstliefhebbers wisten niet wat ze zagen: Guston, altijd geprezen als de meest 'gevoelige' van de expressionisten, was volledig gestopt met abstractie en schilderde nu grove, figuratieve doeken met lompe vormen in een stripachtige stijl met veel zachte kleuren. Wat het nóg erger maakte was de thematiek: Gustons nieuwe doeken werden bevolkt door gemaskerde mannen in Ku Klux Klan-stijl, dikke, vervallen koppen, stapels eten, en andere vormen van aftakeling

en niet in de laatste plaats: veel zelfhaat.

Neem het beroemde *The Studio* (1969), een van de werken die bij Marlborough het meeste beroering veroorzaakte: we zien een stripachtig geschilderd atelier, verfpotten, kwasen, ezel. Ook de schilder is er, alleen is hij niet te herkennen: hij draagt een Ku Klux Klan-kap. Achter de ezel werkt hij aan een zelfportret, mét kap. Door andere attributen als het kale lampje aan het plafond, de klok met één wijzer die ook voorkomen op andere zelfportretten, weten we dat Guston hier zichzelf heeft afgebeeld - de jood die zichzelf schildert als Ku Klux Klan-lid. *The Studio* is een portret van een diep verscheurd man - niks abstracte subtiliteit, niks zachte verftoetsen: Guston is afgedaald naar de bodem van zijn wezen en diep verward over wat hij daar aantrof - en heeft dat proberen te schilderen. Zelden brak een beroemde schilder in de geschiedenis van de kunst zo radicaal met de stijl die hem succes had gebracht. En met zijn eigen geschiedenis.

De reacties op Gustons nieuwe werk waren collectief vernietigend. Aanvoerder is New York Times-criticus Hilton Als, die een recensie publiceert onder de kop 'A Mandarin pretending to be a Stumblebum'. Hij doet Guston af als een slappe trendvolger („a colonizer, rather than a pioneer”), het nieuwe werk heeft volgens Als „no vitality” en is „a charade”. Hij is bepaald niet de enige.

Ineens is Guston niet meer geliefd, maar een outcast - wat wordt versterkt doordat hij twee jaar daarvoor New York al heeft verlaten om, jawel, in Woodstock te gaan wonen. Als Philip Roth in 1971 een paar deuren verderop intrekt, komen ze al snel in contact, en vinden elkaar mede in hun buitenstaander-rol. Daar, in relatieve afzondering, begint Roth te werken aan de roman *Our Gang*, een venijnige satire op de regering van Richard Nixon, die helemaal draait om de leugenachtigheid en manipulatie van „Trick E. Dixon” en zijn kompanen, in wie we zonder veel problemen Nixons minister van Buitenlandse zaken Henry Kissinger en vicepremier Spiro Agnew herkennen. Guston raakt hem zozeer aangestoken door Roths project dat hij besluit zijn eigen Nixon-satire te gaan vervaardigen.

Nixons neus

Die hangt daar nu, in het Picasso Museum: Gustons volledige *Poor Richard*-serie, drie-en-zeventig tekeningen groot. Het is een geweldig werk, waarin Guston in heldere lijnen een groot deel van Nixons leven verbeeldt - beginnend als een wat verloren, bescheiden jongen die in bed ligt met de dekens hoog opgetrokken, tot een man die ondanks zichzelf het wereldtoneel beklimt en daar diep doordrongen raakt van de kracht van publieke manipulatie. Vanaf dat moment, overigens, tekent Guston Nixon, tamelijk geestig, letterlijk als een wandelende lul: zijn wangen zijn harige balzakken, zijn neus is een penis - het klinkt melig, maar de gelijkenis is treffend en door het kaal en consequent vol te houden smelten Nixon en de lul langzaam samen - wat natuurlijk precies Gustons bedoeling was. Veel kleine zweedruppels ook.

Toch is het niet zozeer *Poor Richard* die de tentoonstelling zo goed maakt - al is het maar omdat óók duidelijk

wordt dat Guston de serie niet durfde te publiceren en de directe maatschappelijke impact dus vrij gering was. De echte kracht zit ergens anders, namelijk in de vraag of kunstenaars ooit in staat zijn de zittende macht te bedreigen, aan het wankelen te brengen: het huidige Trump-tijperk hangt als een zware schaduw over de tentoonstelling. Het is al schokkend om te beseffen hoeveel de Nixon-jaren en de Trump-jaren op elkaar lijken (wat ook mooi was te zien in de John and Yoko-film *One to One*, die liet zien dat de intensiteit van het anti-Nixon-protest misschien nog wel groter was dan het protest nu, mede doordat de tijdgeest toen een stuk progressiever was), maar ook dat de manier waarop Nixon en Trump worden neergezet veel overeenkomsten vertonen. Nixon als wandelende lul, Trump meestal als opgeblazen oranje windbui, met wapperend-gele scheidings, en, ook, een zweedruppel. Toch is het verschil toengroot: bij Guston voel je dat hij Nixons kern te pakken heeft - de outcast. De Trump-varianten daarentegen lijken hem nooit echt te raken - de dikke oranje man is nauwelijks een belediging meer, het is zelfs al bijna een logo geworden dat ook voor Trump zelf zijn ongenaakbaarheid symboliseert.

Trumps onaantastbaarheid

Trouwens, als je erover nadenkt: is er ooit één goed anti-Trump-kunstwerk gemaakt? Er was een naaktportret van hem, gemaakt door de verder onbekende Ilma Gore, dat Trump afbeeldt met een hele kleine penis, onder de (niet ongeestige) titel *Make America Great Again* - in Amerika durfde niemand het te exposeren. Verder schiet Andres Serrano's *The Game, All Things Trump* (2018-2019) te binnen: een verzameling van zo'n duizend Trump-promotie-objecten, variërend van Trump-golfballen, -tijdschriften en -spelen tot gesigneerde foto's en Trump-biefstukken. Het is een geestig werk, maar als kritiek werkt het niet: *All Things Trump* bevestigt vooral zijn status als egomane, zelfvoldane narcissist die onaantastbaar is voor elke kritiek uit de buitenwereld - je hoeft maar te bedenken dat dit slechts een fractie is van alle spullen die er over hem zijn gemaakt (en die hij deels zelf op de markt heeft gebracht) om te beseffen dat dit eigenlijk een milde versie van de werkelijkheid is.

Daarin zit precies de bijna roerende kracht van deze Guston-Nixon-tentoonstelling: je ziet dat Guston Nixon raakt, niet door zijn beleid aan te val-

len, niet door hem groter te maken, maar juist kleiner - om precies te zijn: net zo klein als Guston zelf. Nixons schichtige blikken, de zweedruppels, de eenzaamheid. Nixon is hier bijna identiek aan de manier waarop Guston zichzelf in deze periode schildert. Twee onzekere mannen zien we, allebei uitgekotst en verlaten, twee jongetjes die misschien maar beter in bed hadden kunnen blijven, onder de hoog opgetrokken dekens. Alleen: daardoor vergeet je bijna dat ze wél een totaal andere positie in de wereld hebben. Guston zit in zijn eentje in zijn atelier (nou ja goed, met Roth een paar deuren verderop), Nixon leidt het machtigste land op aarde. Als ze zoveel op elkaar lijken, is dat laatste dan wel verstandig?

Precies dát zet je als toeschouwer aan het denken over de onaantastbaarheid van Donald Trump. Zou het kunnen zijn dat de president zelden door kritiek wordt geraakt omdat hij van zichzelf een perfect afgerond personage heeft gemaakt, een man bij wie macht en ongenaakbaarheid zo perfect samenvallen dat elke vorm van kritiek die hij over zich heen krijgt, die macht alleen maar versterkt? Een man die tot in zijn kern is gedreven om nooit de controle te verliezen - als een machine? Precies dat lijkt ook de reden waarom hij alleen maar kan worden geraakt door gebeurtenissen die hij niet kan controleren en die zijn menselijkheid etaleren, liefst de donkere kant daarvan: zijn relatie met Jeffrey Epstein bijvoorbeeld, een kleine-penis-schilderij. Zijn zwakke punt is juist elke vorm van menselijkheid, en die probeert hij dan ook zo fanatiek achter zijn machinale façade verborgen te houden, dat we collectief lijken te zijn vergeten dat zelfs Donald Trump menselijke eigenschappen moet hebben.

Precies die menselijkheid, het etaleren van de zwakke plekken van de macht, maakt de Guston-Nixon expositie zo intrigerend. Op het einde van de tentoonstelling duikt zelfs nog een vierde eenzame man op: het is Isaac Babel, de Joodse schrijver die, behalve om een aantal meesterlijke boeken, ook bekend werd omdat hij in 1920 deel uitmaakte van hetzelfde Rode Leger dat in de jaren ervoor nog uitgebreide pogroms op Joden had uitgevoerd. Guston herkende zich in hem: ook een Jood, ook uit Odessa, en allebei behept met zo'n diepe vorm van innerlijke gespletenheid dat het verdacht veel op zelfhaat lijkt.

En laat precies dat nu worden verbeeld op het enige schilderij dat Guston ooit aan Nixon wijdde: *San Clemente* uit 1975, en dat hij dus maakte toen Nixon al was afgetreden - in San Clemente bevond zich zijn buitenhuis. We zien Nixon met het befaamde lul-hoofd, alleen zijn de zweedruppels hier een machteloze traan. Hij is op de vlucht, hij wil rennen, maar dat lukt niet: zijn ene been is normaal, het andere is zo dik, zo grotesk, zo *ziek*, dat je het als toeschouwer nauwelijks meer als been herkent. Alsof Guston zegt: je kunt wel rennen, vluchten, maar de pijn, het gezwel in jezelf, raak je nooit kwijt. De pijn is je achilleshiel. Dat gold voor Nixon, voor Roth, voor Babel en voor Guston. En ongetwijfeld ook voor Trump - als iemand die plek ooit weet te vinden.

Philip Guston, The Irony of History, Musée Picasso, Parijs, t/m 1 maart 2026.

PODIUMKUNSTEN

Holland Dance Festival viert 40 jaar passie voor dans — ontdek het complete programma!

In februari 2026 viert Holland Dance Festival zijn 20ste jubileumeditie – een feestelijke mijlpaal in de 40-jarige geschiedenis. Van 4 tot en met 21 februari staat Den Haag, Delft, Rotterdam, Utrecht en Tilburg in het teken van dans, met wereldpremières, Nederlandse primeurs en internationaal toonaangevende makers.

De feestelijke opening vindt plaats in Amare, Den Haag, met een wereldpremière van Jan Martens voor het Nederlands Dans Theater. Daarna volgt een rijk programma met grote namen. De Amerikaanse sterchoreograaf Kyle Abraham keert terug met *An Untitled Love*, Hofesh Shechter Company presenteert zijn meeslepende creatie *Theatre of Dreams* en Gauthier Dance zet met *FireWorks* drie steden in vuur en vlam. De publiekslieveling Silvia Gribaudi is terug met haar onweerstaanbare *Grand Jeté*, vol speelsheid, humor en ironie.

De 20ste jubileumeditie brengt ook verrassende ontdekkingen: het explosieve Britse hiphopgezelschap Boy Blue, het hypnotische *Semâ* van Compagnie Linga, en Alyssa Martin met haar surrealistische *Big Time Miss*. Daarnaast schitteren de aanstormende talenten van het Koninklijk Conservatorium met *KC DANCE 70 Years. In Montion!* en zijn de dansers van de toekomst van Codarts onderweg door heel Nederland met Talent On The Move.

Sinds 1987 is Holland Dance Festival uitgegroeid tot een internationaal toonaangevend platform, dat vanuit Den Haag – stad van vrede, recht én dans – een breed en divers publiek weet te inspireren en te raken. Vier mee met de 20ste jubileumeditie en reserveer je tickets via holland-dance.com!

PODIUMKUNSTEN

Met uw advertentie in NRC bereikt u een hoogopgeleide doelgroep die bovengemiddeld geïnteresseerd is in kunst en cultuur.

Speciaal voor muziek, theater, kleinkunst, cabaret, opera, dans en andere voorstellingen publiceert NRC de advertentiepagina 'PodiumKunsten' in het Cultureel Supplement. NRC biedt hierdoor een relevant Umfeld voor culturele adverteerders.

Meer weten?
T +31 (0)20 755 30 53
E sales@nrc.nl

phil.
Haarlem

vr 12 dec	Kerstconcert Nederlands Kamerorkest
za 20 dec	Whatever happened to Christmas Leo Blokhuis, Ricky Koole, Jeangu Macrooy, Thijs Boontjes e.a.
zo 21 dec	Bach Hohe Messe Nederlandse Bachvereniging
vr 26 dec	Frommerkerst Frommermann

philhaarlem.nl

CULTUURDAGBOEK BAS VAN DEN BRINK

Bas van den Brink aan het werk bij de intocht in Putten. FOTO SIMON LENSSENS

‘Vandaag gaan er tien sinterklazen de deur uit’

Bas van den Brink is eigenaar van boekdesint.nl en levert ook sinterklazen voor tv-programma's. De veranderingen van het feest de afgelopen tien jaar merkte hij ook aan de vraag van de klanten. „M'n recordtijd Sint-make-uppen is 15 minuten per Sint.”

ZATERDAG 15 NOVEMBER Kinderen

We zijn begonnen! De Sint is weer in het land. De grote drukte gaat beginnen. We maken ons klaar voor een intocht op de Veluwe. Zwarte Piet is daar sinds dit jaar niet meer welkom en dus werden wij ingehuurd.

's Ochtends vroeg arriveren de acteurs (Sint met Pieten) op onze locatie in Dodewaard. Ik neem de laatste zaken door voor de volgende dag, want zondag is de eerste dag dat we volle bak gaan. Als Sint en de Pieten klaar zijn, rijd

ik ze naar Putten. Om 12:30 uur start daar de briefing.

Daar zien we ook het paard Ozosnel, de presentator en de Circuspieten. We voelen met elkaar hetzelfde: yes, het gaat weer beginnen. Door het slechte weer moest de oldtimer worden afgebeeld, waardoor Sinterklaas in een treintje stapte. Het zag er een beetje knullig uit, maar soms moet je nou eenmaal schakelen. Na de ontvangst door de burgemeester op het plein startte de show in de zaal. Ik zie de kinderen enthousiast meespringen en dansen. De show zoals we die geschreven hebben werkt. Dit is waar we het met elkaar voor doen. Laat de sinterklaasdrukke maar beginnen!

ZONDAG 16 NOVEMBER Lijm

Vandaag gaan er tien sinterklazen de deur uit. Normaal gesproken is het voor ons rustig in het eerste sinterklaasweekend, maar dit jaar is dat anders. Het voelt als een generale repetitie voor volgend weekend. Dan wordt het pas écht druk. 's Ochtends schmink ik samen met mijn collega de sinten. Een diverse club sinten. Sint zijn luistert echt nauw. Niet iedereen kan dat. Je moet kunnen spelen, kunnen spreken, een goede kop hebben, lengte hebben, plezier hebben in wat je doet én leuk zijn om mee te werken.

M'n recordtijd Sint-make-uppen is 15 minuten per Sint. En dan zit de baard muurvast. Stel je voor dat de snor ineens loslaat. Dat wil je écht niet. We gebruiken stevig lijm om dat soort situaties te voorkomen.

Zelf ga ik vandaag als Piet mee op pad. Ik kan daar nog steeds van genieten, net zoals toen ik 12 jaar oud was en voor 't eerst Piet mocht zijn in het dorpje waar ik vandaan kom. Het blijft leuk om al die blije kindersnoeten te zien als je binnenkomt.

Ik was vroeg terug op de basis en kon daarvoor wat boekingen verwerken. Rond een uur of vijf druppelen alle teams binnen. En dan komen de verhalen. M'n schoonmoeder warmt de soep op, smeert de roggebroodjes met ka-tenspek en we trekken een biertje open. Mooi.

MAANDAG 17 NOVEMBER Tegenvallers

Baaldag! Een prominente gast van m'n podcast belt af, mijn klant heeft een decorpakket wat we verhuurd hebben buiten laten staan met een regenbui (met allemaal kartonnen ingepakte cadeautjes) en het script voor de theater-show van morgen blijkt nog niet helder voor een aantal acteurs. Dat zijn van die tegenvallers waar ik slecht mee om kan gaan in deze piek-drukke. Alle ballen hooghouden gaat prima, maar dit soort onvoorziene zaken zijn wel stressmomenten.

DINSDAG 18 NOVEMBER Sinterklaaswaardig

Vanochtend starten we met een vewing van ons eerste tv-programma dat we voor Omroep Gelderland produceren. Dat komt er ook nog even tussendoor. Het is onze eerste tv-productie die op 22 februari op de buis moet. Want nee, we zijn niet een heel jaar bezig met sinterklaas: naast [Boekdesint.nl](http://boekdesint.nl) hebben we een productiehuis voor media & bedrijfsfevenementen. Na de vewing staat ook nog eens het sinterklaasfeest van NEC uit Nijmegen op de kalender. Het voelt als een thuiswedstrijd. De locatie is Schouwburg De Vereniging. Een schitterende en sinterklaaswaardige locatie waar we sinds twee jaar de Sint, show en aankleding verzorgen.

Ik pak nog snel een stuk cake, laad de baard en mijter in van Jochem van Gelder en ik start de bus. Lekker, het is maar 20 minuten rijden deze keer.

Voor NEC hebben we een bewerking van onze vaste show gemaakt. Dat is altijd een uitdaging. Daarom starten we strak om 13:30 uur met de briefing. Sint Jochem, zijn vaste 'Grote Piet' en zanger Guus van de liveband sluiten aan. De show start en ik *cue* profvoetballer Dirk Proper wanneer hij zijn entree moet maken. Het valt me op hoe chill die gast is. Hij doet het bovendien fantastisch in de show.

Ik ben blij. De show is zoals ik 'm heb gebriefd. In de kleedkamer verlos ik Sint van z'n baard en mantel en met stagiaire Merel en medewerker Kathy drinken we nog een wijntje bij het eten. Want Kathy is vandaag jarig.

Ontdek de mooiste cadeaus

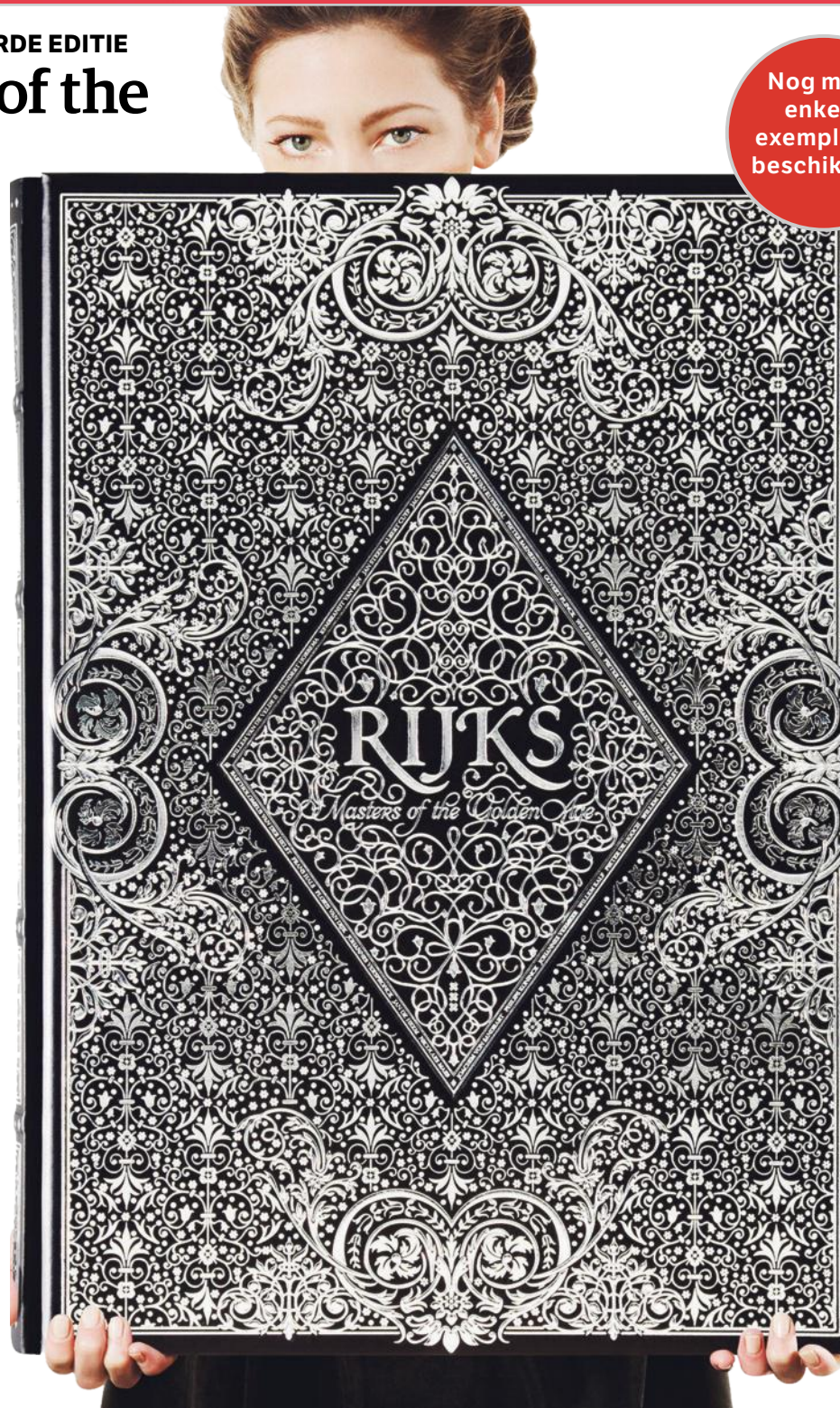
KOFFIETAFELBOEK - GELIMITEERDE EDITIE

Rijks, Masters of the Golden Age

- › Hommage aan de meesters van de Gouden Eeuw
- › Monumentaal kunstboek, inclusief op maat gemaakte boekenstandaard
- › Genummerd en gesigneerd door Marcel Wanders, wereldwijd 2500 stuks
- › 450 pagina's | 35 kg | afmetingen 70 x 50 cm

Adviesprijs 9.500,-

6.500,-

Nog maar enkele exemplaren beschikbaar

Ontzagwekkend, tijdloos en van ongekende schoonheid: woorden om Nederlands meest gewaardeerde kunstwerken uit de Gouden Eeuw te typeren, maar woorden die eveneens passend zijn om dit bijzondere boekwerk te omschrijven. Marcel Wanders wil met zijn project de collectie van de Eregalerij ontsluiten voor een groot publiek. Dit doet hij door de schilderijen op magistrale wijze te presenteren met een onwaarschijnlijk mooi en luxueus uitgevoerd kunstboek. Aanvullend bevat het boek essays van dertig visionairs, waarin zij betogen hoe hun kijk op de wereld door deze meesterwerken is veranderd. Elk boek wordt minutieus en met bijzondere aandacht vervaardigd, gebruikmakend van eerste klas materialen zoals echt leder, hoogwaardig metaal, gecompliceerde folietechnieken en op maat gemaakt papier.

Inclusief boekenstandaard

&KLEVERING

Mokken

Adviesprijs 26,50

20,-

- › Delfts blauwe decoraties geïnspireerd op 17e-eeuws aardewerk
- › Ontworpen voor het Rijksmuseum
- › Set van 2 stuks

KOFFIETAFELBOEK

Rijks, Masters of the Golden Age

Adviesprijs 130,-

109,-

- › Gouden Eeuw meesterwerken uitvergroot in detail
- › Koffietafelboek met dezelfde rijke inhoud als de gelimiteerde editie
- › 596 pagina's | 5 kilogram | afmetingen 34 x 25 cm

&KLEVERING

Tulpenvaas

Adviesprijs 299,-

249,-

- › Handbeschilderd porselein met Delfts blauwe details
- › Gebaseerd op de bloemenpiramide uit de 17e eeuw
- › Ontworpen voor het Rijksmuseum

Bekijk alle cadeaus online > nrcwebwinkel.nl/cadeaus

BEELDTAAL

Lezen om gezien te worden

PERFORMATIVE READING In deze rubriek kijken we naar opvallende beelden in de hedendaagse cultuur, en wat ze te zeggen hebben. Deze week: een papieren boek lezen in het openbaar is een nieuwe trend, maar gaat het om het lezen of om de encensering van jezelf?

Door **Merlijn Schoonenboom**

Actrice **Sarah Jessica Parker**, tevens jurylid van de Bookerprize 2025, laat zich fotograferen terwijl ze in de metro leest. FOTO ANP / THE NEW YORK TIMES

Lezende gen Z'ers in de zomer. FOTO NIKOLAS KOKOVLIS/ANP/REX

Is het nu echt of niet? Na zoveel discussies wil ze het nu toch echt weten, dus stapt de ironische reporter van het Amerikaanse Instagram-account Overheard Bookclub op een zonnige dag het park in. Met camera en microfoon vraagt ze aan meerdere jongemannen die zich daar zo stijlvol op bankje of gras hebben gedrapeerd met een boek, of ze wel écht lezen.

Voor wie het even gemist heeft: de discussie gaat dit jaar niet over twintigers die niet meer zouden lezen, maar juist over hen die wel lezen. De aanleiding ligt eigenlijk alweer een paar jaar terug, toen het lezen in de openbare ruimte van een echt papieren boek een voorzichtig trendje onder met name gen Z'ers bleek te zijn geworden. Dit jaar gaat het vooral om de kritiek die dat trendje weer oproept: want ja, daar zitten dan ineens jonge mannen en vrouwen in hun eentje met een papieren boek in café of metro, maar gaat het hen wel echt om het lezen of is het alleen maar show - *performative reading*?

Nieuwe rituelen

De discussie is een direct gevolg van het succes van BookTok en BookTube, met zijn miljoenen volgers en vele nieuwe rituelen, waarin een intrigerende vervlechting tussen de analoge en digitale wereld is ontstaan. Beroemde 'book influencers' zoals popster Dua Lipa vertellen hun volgers op de sociale media wat ze zouden moeten lezen, *bookstagrammers* proberen hun eigen bekendheid te vergroten met het bespreken van boeken, honderden lezers maken ondertussen TikTok-filmpjes van zichzelf hoe ze hun favoriete (papieren) boek lezen, inclusief de uitbeelding van bijbehorende emoties (ook gehuild op pagina 342?).

En tussendoor verschijnen dus beelden van lezen als trendy openbare bezigheid. Opvallend stemmig zien de lezers er in de vele posts van de afgelopen jaren uit, zittend aan de cafetabel of in de metro met boek, maar ook met het opvallend juiste kapsel, de juiste peinzende of gevoelige blik. De oudere generatie volgt in deze leestrend zelfs al de jongere: zo verscheen vorige week een fotoreeks van Sarah Jessica Parker, ooit de trendsetter uit *Sex and the City* en dit jaar als bekennend boekenliefhebber jurylid van de prestigieuze Booker Prize, op het Instagram-account van de *New York Times Books*, terwijl ze zich staand in de subway in een boek verdiept, uiter-

aard met de juiste jas aan en dito koptelefoon op.

De *Süddeutsche Zeitung* wist eind oktober na de Frankfurter Buchmesse precies te vertellen waar deze nieuwe encensering van het papieren boek vandaan kwam: in deze tijd van technologisering en verplattung wordt het ouderwetse papieren boek tot een 'sociaal signaal', waarmee juist gen Z, opgegroeid met de smartphone in de hand, zich wil onderscheiden van de volgzaam digitale massa. Het boek wordt hier een rekvisiet in de vertelling van jezelf als een contemplatief en vooral authentiek wezen - genietend van de 'Joy of Missing Out', zoals een bookstagrammer het formuleert. Maar zoals het gaat in deze tijd: ook analoge authenticiteit dient digitaal te worden vastgelegd, wil het als sociaal signaal echt betekenis krijgen.

Traditie

Natuurlijk, lezen in het openbaar is nooit helemaal weggeweest, en een zekere performatieve bedoeling kon het lezen onder jongeren ook in analoge tijden hebben. De digitale encensering van het lezen is wel nieuw, maar ook dat sluit uiteindelijk aan bij een langere beeldtraditie.

In de westerse schilderkunst voegt boekenlezen al sinds de 14de eeuw een extra laag aan een beeld toe - een bekend filosofisch boek in de hand van een staatsman, een liefdesbrief voor de huisvrouw - maar vooral in de 19de eeuw werd het, als deel van

een bredere maatschappelijke discussie over het lezen, een populair genre. Er werden na 1850 meer boeken geschreven en gelezen dan ooit tevoren, en de toenmalige schilderijen over het lezen pasten bij de opkomende belangstelling voor psychologische introspectie, soms ook met een erotische ondertoon. Gaandeweg ontstonden er echter ook schilderijen waarin een zekere scepsis over dit nieuwe lezen te merken was. Vooral het beeld van de lezende vrouw - soms zelfs naakt lezend - paste eind 19de eeuw bij een kritische discussie; conservatieve burgers vreesden dat boeken vrouwen zouden kunnen aanzetten tot liederlijke of rebelse gedachten.

In de huidige discussie over het performatieve lezen is nu óók een sceptische beeldvariant opgedoken, en ook die heeft een erotische ondertoon - maar anders dan in de 19de eeuw krijgt nu vooral de lezende *man* het te verduren. Werden foto's van de lezende man tot voor kort nog als een nieuwe vorm van aantrekkelijkheid op Instagram geplaatst ('*hot dudes reading*'), nu circuleren diverse foto's of video's van de zogeheten 'performative male', die in het openbaar net iets te ostentatief zit te lezen - in de sportschool, op de sporttribune, in het café. De kritiek: hij zou het boek slechts gebruiken om vrouwelijke aandacht te krijgen, omdat hij hoopt dat de vrouw gevoelig is voor een dergelijk sapioseksueel accessoire.

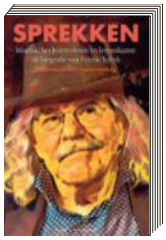
Andy Warhol

En nu? Na zoveel kritiek proberen veel digitale leesliefhebbers het prille leestrendje toch nog te redden. Meerdere boekfluencers geven nu tips hoe je toch gewoon in het openbaar kan lezen ('mag je een bekende klassieker lezen?'). Ja, sust Athenaëum Boekhandel op haar Instagram-account: „Lang leve de performative readers!“. En in het park gaat de olijke reporter van de Overheard bookclub naast de lezende Rex zitten, een jongeman met lang haar en zon-nebril die een boek over 'de filosofie van Andy Warhol' blijkt te lezen. Ja, hij is echt, zegt de reporter na enkele priemende vragen - en haar account stroomt vol met applaus van de volgers.

De papieren boeken-lezer als ster van de sociale media: Warhol, die vijftig jaar vóór de sociale media zijn leven al tot permanente performance stildeerde, zou het prachtig hebben gevonden: aan het eind weet niemand meer wat echt en wat nep is - als het maar wordt vastgelegd.

Antoine Wiertz, **La liseuse de romans**, 1853.

Bennie Jolink & Gerard Menting: *Sprekken. Muziek, het boerenleven en levenskunst: de biografie van Bennie Jolink*. Nijgh & Van Ditmar, 320 blz. € 24,99 ●●●●○

Bennie Jolink neemt afstand van ‘Bennie’

AUTOBIOGRAFIE In zijn verhaal, opgetekend door Gerard Menting, vertelt de zanger van Normaal uiteraard over zichzelf. Maar zijn betekenis ontleent het boek vooral aan de verhalen over de wereld rondom de band.

Door **Jos Palm**

Zee verbeelden allebei, ieder in zijn eigen rang, het imago van een onverwoestbaar rock-'n-roll-bestaan. De een veranderde de popmuziek in de wereld, de ander deed dat, bescheidener, in de Achterhoek en de provincie (en vooruit, ook in Nederland). Hij was daarbij schatplichtig aan de ander, een van zijn grote voorbeelden, sinds hij in 1964 als achttienjarige *It's All Over Now* hoorde (met die gitaarriff van die ander) en begreep dat het afgelopen was met het gezag van dorp en dominee. Beiden hebben een heel eigen idioom - ze zitten niet verlegen om straffe uitspraken - en hebben hun levensverhaal laten optekenen door een ghostwriter. Keith Richards met zijn herinneringen in *Life*, en Bennie Jolink in een vertelde autobiografie.

In beide levensbeschrijvingen maakt de onverslijtbare popheld plaats voor een onderhoudend prater op leeftijd die snapt dat er meer is dan seks, drugs en rock-'n-roll, de heilige drie-eenheid die ze hebben weten te overleven. Richards beschrijft hoe het was om als band steeds naar het fragiele achterwerk van een als een klikker springende Mick Jagger te moeten kijken, maar neemt ons ook mee naar het *Good Old England* en Londen van zijn jeugd, vol standsbeseft, smog en armoede. Jolink wijdt uit over de avonturen van zijn band. Tegelijkertijd beschrijft hij evenzo de samenleving van zijn latere en jonge jaren, waarin allerlei moeilijk plaatsbare figuren rondliepen: mannen in veel te grote, half versleten maatpakken die het in de maatschappij net niet haal-

den - het waren dat soort pakken waar Normaal zich in presenteerde, als zonderling bandje dat ondertussen wel de brave kleding van de oude lui droeg, zij op enigszins onaangepaste wijze.

En juist aan de uitgebreidere verhalen, zowel over de band als de wereld ertussen ontleent dit boek - net als dat van Richards - zijn betekenis. We lezen over het gat in de heg bij Jolinks ouderlijk huis dat maar niet wilde dichtgroeien, zelfs niet nadat de dronken veldwachter, die er iedere week in kieperde, al jaren dood was; over het „gigantisch smerige” Heineken, waar „je heel veel van moet drinken omdat het dan het snelst went”; en over de meester van de vierde klas die „over het vertellen over de Tachtigjarige Oorlog bijna net zo lang deed als die oorlog duurde”. Het wordt allemaal gepresenteerd op z’n Jolinks met gevoel voor het nut van narratieve overdrijving en voor wat zijn vader ooit „vernuftige onzin” noemde (het hoogst haalbare volgens deze, in het dagelijks leven huisschilder).

Stelletje zandkinkels

Alle bekende wapenfeiten van Normaal komen voorbij: het aha-moment toen de band op Hemelvaartsdag in Lochem in 1975 voor het eerst voor een groot publiek in het Achterhoeks zong (en ze een glimp opvingen van wat hun dialect-revolte op zang en muziek teweeg kon brengen); de eerste single bij het vaderlandse rock-icoon Peter Koelewijn die het stelletje zandkinkels in het ABN wilde laten zin-

Bennie Jolink in Hummelo, 2023
FOTO ANDREAS TER-LAAK

gen; de rel bij het optreden bij *Toppop*, waar een gebroken kleedkamerspiegel en een paar kapotte lampjes hen het imago van woestelingen verschaften, en uiteraard de ontdekking van de boer als minderheid en als symbool voor het oosterse - en naar algauw bleek het provincievijde - onbehagen in de westerse superioriteitsaanspraken.

Natuurlijk wordt ook het verhaal van Jolink zelf verteld. Van zijn ervaringen op de kunstacademie (de AKI) in Enschede, waar ze hem toevertrouwen dat hij wel

kan tekenen, maar dat ze hem dat wel zullen afleren, tot en met zijn korte verblijf in Amsterdam. Hij is er even een gevierd ontwerper, totdat, naar zijn zeggen, de alternatieve goegemeente begrijpt dat hij „maar een boertje is” en op een goede dag zijn moeder hem ophaalt in de Volkswagen Kever van de familie.

Niet veel later zal hij met anderen Normaal oprichten en vindt hij zijn platteland en zijn platteland hem. Het is tekenend voor de hoofdpersoon. Bij tegenslag, door hem vaak geïnterpreteerd als

Rosan Smits: *Dit is fascisme. De Correspondent*, 212 blz. € 16,- ●●●○

De stappen op weg naar fascisme zijn altijd dezelfde

NON-FICTIE Niet alleen in het Amerika van Trump, maar ook in Nederland is het volgens politicoloog Rosan Smits ‘glashelder’ dat het fascisme nooit voorgoed begraven is in de twintigste eeuw.

Door **Persis Bekkering**

Fascisme is geen ideologie, schrijft politicoloog Rosan Smits. Het laat zich moeilijk vangen in een strakke definitie. Hoe kunnen we het dan herkennen, als het zover is? Smits omschrijft het liever als een draaiboek; een fascist herken je aan wat hij doet. De stappen op weg naar fascisme zijn altijd dezelfde: „Een hunkering naar een geïdealiseerd mythisch verleden, een diepe minachting voor feiten en de beschuldiging dat linkse elites en minderheden samenspannen om het land - en de dominante, vaak witte meerderheid - te gronde te richten.” Tel daar de afbraak van de rechtsstaat bij op, de verdediging van rigide genderrollen, de verheerlijking van de hardwerkende burgers tegenover profiteurs die ons land willen leegplukken en de verheerlijking van het authentieke platteland, en je beseft: als dit fascisme is, leven we in een fascistoïde land.

Dat is precies de waarschuwing van Smits in haar pamflet *Dit is fascisme*, uitgegeven door online journalistiek platform *De Correspondent*, waar Smits adjunct-hoofdredacteur is. Niet alleen in het Amerika van Trump, maar ook in Nederland is het volgens Smits „glashelder” dat het fascisme nooit voorgoed begraven is in de twintigste eeuw en dat het spook is teruggekeerd. De politicoloog wil de lezer wakker schudden en aanzetten tot actie, tot verzet nu het nog kan. Aan de hand van ideeën en aanbevelingen van denkers als Robert Paxton,

Hannah Arendt en Timothy Snyder beschrijft ze hoe fascisme te herkennen, en wat we als burgers kunnen doen.

Het ronkende, alarmistische toontje, typisch voor *De Correspondent*, werkt haar doel een beetje tegen; het lokt tegenzin uit. Schrijft Smits niet even propagandistisch als wat ze radicaal-rechts verwijt? Maar wie zich die vraag stelt, wordt meteen buiten spel gezet: „Wie denkt dat ‘het hier zo’n vaart niet zal lopen’, wordt de passieve handlanger van het tegendeel.” Uiteindelijk maakt het vele materiaal dat Smits aandraagt haar boude stelling wel degelijk stevig en onweerlegbaar. Overal in de wereld steekt fascisme weer de kop op, en daar mogen we terecht bang voor zijn.

Wilders en zijn retoriek

Smits’ analyses van de gevaren van de binnenlandse politiek richten zich vooral op Geert Wilders en zijn retoriek. De PVV-leider past naadloos in het zojuist geciteerde draaiboek van fascisme, al geeft de auteur toe dat onze rechtsstaat sterker staat dan in de Verenigde Staten. Ze neemt het vooral de gematigde partijen kwalijk dat ze Wilders te weinig van weerstand voorzien. Die nemen veel van zijn ideeën over, en staan niet op tegen zijn feitenvrije gebruik van de waarheid, maar proberen de kiezer alleen maar weg te lokken naar hun eigen partij. Smits roept op tot meer inhoudelijk verzet tegen Wilders, door actiever een andere boodschap uit te dragen dan

een die verdeelt. Ze gelooft in het mobiliserend potentieel van een hoopvolle boodschap. Ze betoogt ook dat het niet anti-democratisch is om een partij als de PVV uit te sluiten van regeringsdeelname.

Het pamflet is dicht op de tijd (en het nieuws) geschreven, en zou iedereen die dat nog niet was wakker moeten schudden. Het is geen diepgravende analyse van hoe fascisme precies werkt - lees daarvoor bijvoorbeeld het recente *Late Fascism* van Alberto Toscano, waarin hij laat zien hoe fascisme inherent is aan de liberale democratie. Smits is daarentegen een liberaal in hart en nieren, die haast klassieke progressieve idealen verdedigt.

Zo ziet zij een belangrijke rol in het verzet tegen fascisme weggelegd voor de journalistiek. Journalisten moeten de feiten blijven verdedigen, benadrukt ze. Zeker, maar hier mist een analyse over hoe de journalistiek de vanzelfsprekendheid van haar autoriteit kwijt is. Leaders als Trump en Wilders zetten nepnieuws en sociale media in om een andere werkelijkheid naast die van de journalistiek te creëren, waardoor een steeds groter deel van de samenleving niet meer door op feiten gebaseerde journalistiek wordt bereikt. Wel relevant is haar aandrigen dat de antifascistische strijd bovenal een gemeenschappelijke is. In je eentje kun je niet strijden tegen een naderende ramp, zegt ze. Dat moeten we samen doen.

Demonstratie begin dit jaar tegen racisme en fascisme op de Dam in Amsterdam. FOTO SIMON LENSSENS

COLOFON

Mediahuis NRC BV

Hoofdredacteur:
Patricia Veldhuis
Algemeen directeur:
Dominic Stas

Redactie

Vragen, opmerkingen
of suggesties?

Mail naar

redactie@nrc.nl of ga

naar nrc.nl/contact.

Postadres: Postbus 20673,

1001 NR Amsterdam,

t.a.v. rubriek, redactie of

persoon.

T: **020 - 755 3000**

(algemene nummer)

Ingezonden brieven

Reageren op artikelen?

Stuur maximaal 250 woorden

naar **opinie@nrc.nl**.

Vermeld naam, adres en

tel. nummer.

Advertenties

T: **020 - 755 3049**,

E: sales@nrc.nl,

W: advertieren.nrc.nl

Familieberichten

T: **020 - 755 3052**

E: familieberichten@nrc.nl

NRCWebwinkel

E: [klantenservice@](mailto:klantenservice@nrcwebwinkel.nl)

nrcwebwinkel.nl

Bezorging en abonnementen

Wij streven ernaar NRC te

bezorgen voor 7.00 uur, op

zaterdag voor 9.00 uur.

W: nrc.nl/service,

T: **088-572 0572**

(ma-vr 8.00-17.00, za 9.00-

13.00)

Omgang

persoonsgegevens

Mediahuis NRC BV legt

van abonnees en gebrui-

kers van online dienst-

verlening gegevens vast

voor de uitvoering van een

(abonnee)overeenkomst

en/of het verlenen van

diensten. Deze gegevens

kunnen worden gebruikt

om u te informeren over re-

levante producten en

diensten van Mediahuis

NRC BV (zie ook

nrc.nl/privacyverklaring).

Afmelden kan via

privacy@nrc.nl.

Auteursrecht

© NRC, 2025. Alle auteurs-

rechten en databankrechten

ten aanzien van (de inhoud

van) deze uitgave worden

uitdrukkelijk voorbehouden.

Deze rechten berusten bij Mediahuis

NRC BV c.q. de betreffende

auteur.

Zie voor de volledige tekst:

nrc.nl

Zo leest u de NRC waardering

●●●●● buitengewoon

●●●●○ zeer goed

●●●○○ goed

●●○○○ matig

●○○○○ zwak

Advertentie

nrcwebwinkel

Adviesprijs
1499,00
1149,-

VIRTUFIT

Loopband

- Breed en krachtig loopvlak
- Geschikt voor wandelen tot serieus hardlopen met hellingshoek tot 15%
- Hoogwaardig fitnessapparaat voor thuisgebruik

De Elite TR-500i Loopband is ontworpen voor serieuze hardlopers. Zo'n loopband heeft andere eigenschappen dan een model waar je een uurtje in het weekend op loopt. Deze Elite TR-500i is gemaakt van betere materialen en geschikt voor intensief gebruik. Hij heeft weinig onderhoud nodig, is erg stil en waarschuwt je bovendien als het tijd wordt om de band te smeren (meegeleverd).

Bestel nu ➤ nrcwebwinkel.nl/loopband

Wat geef je iemand die alles al heeft?

€85,-
(€37,50 tot
25 jaar)

Het melkmeisje
Johannes Vermeer
ca. 1660
RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Aangekocht in 1908 met steun
van de Vereniging Rembrandt

Precies, *Het melkmeisje* van Vermeer. En weet je wat, doe de Louise Bourgeois in het Kunstmuseum Den Haag er ook maar bij, samen met nog talloze andere topwerken. Want als je een lidmaatschap van Vereniging Rembrandt cadeau doet, draag je bij aan de aankoop van topkunst. De ontvanger krijgt gratis toegang tot 150 musea, drie keer per jaar een inspirerend kunstmagazine en meer. Meer weten? Scan de QR-code.

Vereniging Rembrandt. Voor topkunst in Nederland.